

Riksantikvarieämbetet

Förändra varsamt

● vägledning vid
● ombyggnader av
● rekordårens
● bebyggelse

Förändra varsamt

REDAKTÖR NILSSON SAMUELSSON

● vägledning vid
● ombyggnader av
● rekordårens
● bebyggelse

Riksantikvarieämbetet

Box 5405, 114 84 Stockholm

Telefon 08-5191 8000

Fax 08-5191 8083

www.raa.se

bocker@raa.se

Foto Om inte annat anges är bilderna tagna av Nilsson Samuelsson, bildrättigheterna tillhör BOOM-gruppen KTH.

Flygbilden på sidan 44 är från Aerolab.

Flygbilden på sidan 64 är från Malmös Stadsbyggnadskontor.

Flygbilden på sidan 84 är från Gårdstensbostäder.

Översiktskartor sidorna 40, 60 och 80 är från Lantmäteriet med bearbetningar av Nilsson Samuelsson.

Områdeskartor Alby, sidan 41: Stadsbyggnadskontoret, Stockholm.

Almgården, sidan 61: Stadsbyggnadskontoret, Malmö.

Gårdsten, sidan 81: Stadsbyggnadskontoret, Göteborg.

Grafisk form och layout Alice Sunneback

© 2004 Riksantikvarieämbetet

ISBN 91-7209-340-4 ISBN 978-91-7209-755-1 (PDF) 2016

Tryck Elanders Gummessons, Falköping 2004

© Bilderna i publikationen

Innehåll

FÖRORD 5

DEL I 6

INLEDNING 6

Varsamhetens idé – bevarande genom förändring 6

VARSAMHET – ETT FÖRHÅLLNINGSSÄTT 7

Lagar, förordningar och råd 7

Bakgrund 7

En arbetsmodell 9

Förundersökningen – ingången till en varsam förändring 9

Exempelmodell till förundersökning 10

En process för lärande 10

Vägledning för rums- och strukturinventeringen 11

Bebyggelse, stad och landskap 12

Byggnader och närmiljö 13

Byggnader 14

Detaljer och material 15

Förändringens genomförande 15

Bebyggelse, stad och landskap 16

Byggnader och närmiljö 16

Byggnader 17

Detaljer och material 18

VÄLFÄRDSSAMHÄLLE OCH REKORDÅR 20

På väg mot rekordåren 20

Varaktiga kvaliteter 20

Kritiken tar fart 20

Nya problem, nya lösningar 20

Förändringar med eller utan kunskap 21

Verkliga utmaningar 21

Utgångsläge – högkonjunktur och framtidstro 22

Bostadspolitik och planeringsideologi 22

Välfärdssamhället och boendestandarden 22

Byggandets effektivisering 22

Genomförande – ett större och modernare folkhem 23

Stadsplan och centrum 23

Kommunikationer, separerade trafikslag och service 24

Närmiljö 25

Resultat – en bostad åt alla, om de vill ... 29

Byggnadstyper 29

Bebyggelsens gestaltning 29

Landskap 29

Närmiljö 29

Egenart 30

Omdiskuterat, ombyggt, omvärderat 30

Kuliss för samhällsdebatten 30

Bebyggelse och segregation 31

DEL II 33

TRE STADSDELAR I FÖRÄNDRING 33

Att se klart på förutsättningar och förändringar 33

Styrande faktorer 33

Funktioner 34

Fysisk gestaltning 34

Motiv, förändringar och kulturarvet 34

Alby – engagemang och förändring 36

Styrande faktorer – två kommuner med egen mark 37

Funktion – stark infrastruktur för en modern stadsdel 42

Fysisk gestalt – stadsdel med utsida och insida 45

Kommentar – bebyggelse, opinion och förändring 54

Almgården – tradition och förvaltning 57

Styrande faktorer – planering och företagstradition 58

Funktion 62

Fysisk gestalt – bebyggelse och park i samspel 65

Kommentar – internationell vision i lokal version 73

Västra Gårdsten – ny start och helhetsgrepp 75

Styrande faktorer – visioner för nyförvärvad mark 77

Funktion – allt fanns men underhållet glömdes 82

Fysisk gestalt – blandad bebyggelse på hög nivå 85

REFERENSER 98

Förord

Regeringen uppmärksammade i propositionen 1997/98:165, ”Utveckling och rättvisa – en politik för storstaden på 2000-talet”, behovet av särskilda satsningar i olika stadsdelar. Riksantikvarieämbetet fick uppdraget att stärka och ta till vara storstädernas kulturmiljövården. Kulturmiljövården tilldelades medel för att inom Storstadssatsningen, projektet ”Storstadens arkitektur och kulturmiljö”, särskilt studera storstädernas moderna arkitektur och kulturvården. Projektet bedrevs i ett samarbete mellan Riksantikvarieämbetet och de tre storstadslänen, Skåne län, Västra Götalands län och Stockholms län i samverkan med de lokala utvecklingsavtalen inom Storstadssatsningen. I projektet genomfördes kunskapsuppbyggnad om de moderna kulturmiljöerna, metodutveckling för dialog och delaktighet samt fördjupningar om värden och varsamhet.

Föreliggande studie behandlar förhållningssätt till rekordårens bebyggelse, vilket innebär bebyggelse från perioden 1961–1975. Projektet begränsades till att omfatta flerbostadshus. Ansvaret för

genomförandet av projektet kring varsamhet och förändring lades på Riksantikvarieämbetet. Skriften vänder sig till boende, ägare, förvaltare och kulturmiljövårdare.

Studien har lagts upp efter tre teman; *kunskapsuppbyggnad, dialog och samverkan* samt med *varsamhet* som ett genomgående förhållningssätt. Som en del av kunskapsuppbyggnaden har det genom respektive länsstyrelses försorg skett omfattande inventeringar av rekordårens bostadsbestånd i de tre storstadslänen Stockholms län, Västra Götalands län och Skåne län. Resultaten finns samlade i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister och är tillgängliga via Internet.

I denna skrift behandlas varsamhetens innebörd och villkor, med fördjupningar i tre tillämpningsfall som ingick i studien.

Inger Liliequist
Riksantikvarie
Mars 2004

Del I

INLEDNING

Varsamhetens idé – bevarande genom förändring

I någon mening är alla spår som människan satt i sin omgivning delar av vårt kulturarv – vår kulturmiljö. Det betyder dock inte att alla kulturhistoriskt intressanta miljöer kan eller skall bevaras. Det är genom förändringar som kulturmiljön uppkommit och detta är giltigt även framgent. När vi väljer att bevara något utgår vi medvetet eller omedvetet från att vi på något sätt vill förhålla oss till det även idag och att det är därför som vi vill ha det kvar.

När längre tider förflutit brukar valet av vad vi vill bevara vara ganska självklart. Mycket har hunnit försvinna, så just bristen illustrerar för oss att vi värdesätter det som finns kvar. Vi har också hunnit få distans till gångna tiders värderingar, så att vi kan acceptera dem som de var, utan att behöva profilera våra egna attityder för eller emot tidigare generationers.

Det nyare och samtida kulturarvet har vi oftast mycket svårare att hantera på motsvarande sätt. Så mycket av det finns kvar att vi inte urskiljer det som något speciellt. Vi har heller inte alltid tillräcklig distans till dess tillkomst för att kunna värdera det på dess egna villkor. I den löpande utvecklingen av vår byggda miljö riskerar vi därför att göra oss av med kulturarvets speciella egenskaper redan innan vi insett att det var dem vi hade velat ha kvar. Vi har idag både

tekniska och ekonomiska möjligheter att få dessa förändringar att ske ganska fort och vi behöver därför ta in en medvetenhet om vilka värden vi hanterar även i den förändring av vår miljö som alltid fortgår. Det är det som är *varsamhetens idé* och det är det som denna skrift vill lyfta fram, med rekordårens byggande som illustration.

Debatten kring rekordårens byggande startade tidigt, redan under 1960-talet. Kritiken är och har varit hård och ofta schablonmässig. Betonglimpor och villamattor hör till de uttryck som ofta utnyttjas. Den polemiska tonen har knappast blivit försonligare med åren, trots att ett flertal konferenser, skrifter och politiska kampanjer försökt vända på bilden. Det finns en uppenbar risk för ett fortsatt stigmatiserande av bebyggelsen och dess invånare. Men det finns också ett möjligt utvecklingsscenario där den del av beståndet som lämnas orört kunde bli till den efterfrågade delen, helt enkelt för att människor genom att sätta sig in i miljöns utgångspunkter och villkor kommit att renodla de kvaliteter som trots allt i stort mått finns i rekordårens byggnader.

Stockholm, Göteborg och Malmö har alla i sina respektive programskrivningar inom ”Storstadens arkitektur och kulturmiljö” tagit upp behovet av projekt kring varsam ombyggnad och hänsynsfull förändring av rekordårens bebyggelse, i enlighet med 3 kap. 10 § plan-

och bygglagen (PBL). Det saknas överblick över den praktiska kunskapen om hur man kan gå tillväga för att rekordårens bebyggelse skall förvaltas och ändras varsamt och genomtänkt.

I bokens första del ges en presentation av regelsystemet i samband med ändringar i befintlig bebyggelse, därefter ges en vägledning i hur det går att ta fram kunskapsunderlag kring bebyggelse som skall förändras och hur de kan användas i kommunikationen mellan olika parter.

Hur kan man då se på rekordårens byggande? Vad är det man kan ha anledning att leta efter? I bokens andra del redovisas tre praktikfall som visar på möjligheter att se på miljonprogrammets miljöer – att få upp ögonen för det man kanske känt men inte kunnat sätta fingret på eller uttrycka.

VARSAMHET – ETT FÖRHÅLLNINGSSÄTT

Lagar, förordningar och råd

Krav på varsamhet vid ombyggnad, eller varsam *ändring*, har funnits i lagstiftningen sedan 1987. Införandet av ett krav på varsamhet skedde inte utan vanda. Tveksamheten från lagstiftarnas sida gällde framför allt om krav på varsamhet skulle kunna tas till intäkt att behålla en standard som avvek från bostadspolitikens övriga mål.

I plan- och bygglagen (PBL) 3 kap. 10 § stadgas:

”Ändringar av en byggnad skall utföras varsamt så att byggnadens karaktärsdrag beaktas och dess byggnadstekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden tas till vara.”

Formuleringstekniken är ovanlig, lagen uppmanar till en aktiv handling. Att vara varsam är att söka lösningar som beaktar byggnadens karaktär och samtidigt hushålla med resurser genom att anpassa lösningen till den befintliga byggnadens förutsättningar. Det eftersträvade är att hitta kreativa lösningar genom att ta vara på de värden man har i utgångsläget. Det blir alltså avgörande att kunna identifiera och uppmärksamma en byggnads kvaliteter och värden före ändringar.

I lagen om tekniska egenskapskrav på byggnadsverk, m.m. (BVL) 2 § stadgas:

”Byggnadsverk som uppförs eller ändras skall, under förutsättning av normalt underhåll, under en ekonomiskt rimlig livslängd uppfylla väsentliga tekniska egenskapskrav i fråga om

1. bärförmåga, stadga och beständighet,
2. säkerhet i händelse av brand,
3. skydd med hänsyn till hygien, hälsa och miljö,
4. säkerhet vid användning,
5. skydd mot buller,
6. energihushållning och värmeisolering,
7. lämplighet för avsett ändamål,
8. tillgänglighet och användbarhet för personer med nedsatt rörelse- eller orienteringsförmåga, och
9. hushållning med vatten och avfall.

De tekniska egenskapskraven skall iakttas med beaktande av de varsamhetskrav som finns i 3 kap. 10–14 §§ plan- och bygglagen (1987:10).

Byggnadsverk skall underhållas så att deras egenskaper i de hänseenden som avses i första stycket i huvudsak bevaras. Anordningar som är avsedda att tillgodose kraven i första stycket 2–4, 6 och 8 skall hållas i stand (1999:366).”

De båda författningstexterna utgör ramen för samhällets utrymme att utöva inflytande på ändringssituationen inom den del av byggnadsbeståndet som inte står under direkt skydd.

Bakgrund

I författningsarbetet fanns tre huvudsakliga motiv bakom att formulera en varsamhetsparagraf.

Det första var att det skulle finnas ett lagstöd för att ställa krav i *ändringssituationen*, det vill säga för att hantera bebyggelsens värden även där dessa inte motiverade ett förbud mot förvanskning, som är ett rent bevarandekrav.

För det andra skulle det finnas ett lagligt stöd för att hävda kvaliteterna även hos vardaglig bebyggelse där det inte kan finnas anspråk på att värden skall vara offentligt utpekade och erkända i förväg, i bevarandeprogram eller detaljplan.

Det tredje motivet var att ge boende och brukare ett inflytande på förändringar, så att de inte i onödan skulle drabbas av uppdrivna hyreskostnader till följd av dessa.

Det ansågs under 1960- och 1970-talen nödvändigt med standardhöjande förändringar av den befintliga bostadsstocken, men det framstod som alltmer ohållbart att de krav som ställdes vid nybyggnad också skulle gälla för den befintliga bebyggelsen i samband med ändringar. Det var att gå för fort fram när man inte vägrade in att ombyggnad sker i en miljö som redan använts under en längre tid. Ändå dröjde det innan myndigheter, politiker och byggindustrin började inse vidden av vad ombyggnadsåtgärder i människors hem och närmiljöer i praktiken innebär, och vikten av att de boende aktivt kan påverka åtgärderna.

För att möta vårdslöshet med den befintliga bebyggelsens karaktäristiska värden behövdes ett bättre stöd i lagstiftningen. De politiker som tog ställning till kravet på varsamhet vid ombyggnad, ville då finna en formulering så att de övergripande bostadspolitiska målsättningarna fortsatt främjades, men att människor samtidigt skulle ha möjligheten att bo kvar i sina hem.

Lösningen var att betona att kravet på varsamhet i högsta grad motiverades av sociala hänsyn, men att det i sin tur inte fick tas till intäkt för att andra väsentliga bostadspolitiska mål som samhället satt upp skulle frångås. Som sådana mål nämns i propositionstexten arbetsmiljö, tillgänglighet och energiförsörjning.

Social hänsyn innebär att boende och brukare av bebyggelsen skall vara delaktiga i ändringsprocessen. De valda åtgärderna skall ta hänsyn till såväl sociala förutsättningar, som tekniska och kulturhistoriska. Både den inledande kartläggningen och värderingen av de problem som finns liksom valet av lösningar skall förankras och utarbetas tillsammans med boende och brukare.

Forskare, förvaltare och olika myndigheter har, sedan kravet på varsamhet införts, i lagen kontinuerligt utvärderat hur det tillämpats

och analyserat vad det kan innebära i praktiken. Det har med tiden etablerats en viss konsensus bland aktörerna inom planering och byggande kring vilka åtgärder som är rimliga – framför allt i bebyggelsen uppförd fram till och med 1940-talet – vilka metoder som är lämpliga och vilka material man kan använda. I äldre bebyggelse får också ofta arkitektoniska och miljömässiga värden utgöra utgångspunkt för åtgärderna. Det har också efter hand skett en förskjutning av vilka värden som uppmärksammas ur ett varsamhetsperspektiv. Från en stark betoning av de boendes intresse av måttfullhet i inre förändringar har intresset vidgats till att inbegripa även byggnaders yttre gestaltning och hela bebyggelsemiljöer.

När kravet på varsamhet formulerades var det mot bakgrund av att ombyggnader i den befintliga bebyggelsen tagit en omfattning som gjort att stora kulturhistoriska värden gått förlorade. Man hade slutat med att sanera och riva, men byggde om utan tillräcklig hänsyn till bostädernas inre kvaliteter. Motivtexten till proposition 1985/86:1 med förslag till ny plan- och bygglag präglas av hoten mot denna äldre bebyggelse.

När rekordårens bebyggelse står inför ombyggnad, startar på sätt och vis varsamhetsdiskussionen från 1970-tal och tidigt 1980-tal om på nytt. Nu är det detta senare bestånd som inte anses motsvara dagens funktionskrav eller estetiska uppfattningar. Men kravet på varsamhet utformades generellt att omfatta all bebyggelse. Motiven till kravet på varsamhet är också helt överförbara till det senare byggda beståndet.

Att bygglovskravet för inre ändring upphävdes 1995 innebar att den påbörjade dialogen mellan fastighetsägare och kommunala myndigheter kring vad som är att betrakta som varsam ändring, i stort sett bröts.

Inre ändringar är i sig aldrig bygglovspliktiga och i många fall inte heller anmälningspliktiga och faller därför utanför PBL:s system för tillsyn och kontroll. Denna lagändring kom att lyftas fram som en avregleringsreform, där byggherren förväntades ta hela ansvar för kvalitet och utförande. Kommunens roll begränsades till ett renodlat tillsynsansvar för att kontrollera de tekniska egenskapskrav som samhället ställer. Kommunens tillsynsansvar avslutas idag med utfärdandet av ett slutbevis när byggherren har uppfyllt sina

åtaganden enligt den upprättade kontrollplanen under förutsättning att kommunen inte funnit skäl att ingripa. Någon kontroll eller syn av det byggda resultatet förutsätts normalt inte ingå i processen. Systemet bygger på att byggherren uppfyller de tekniska egenskapskraven såsom de uttrycks i byggnadsverklagen (BVL), byggnadsverksförordningen (BVF), Boverkets byggregler (BBR) samt Boverkets ändringsråd (BÄR) och därvid beaktar varsamhetskravet. Dessa krav förutsätts sammanfalla med byggherrens egna intressen.

Det är inte alltid givet att det är så. Det är snarare så att varsamhet betyder olika saker för olika aktörer och att den avgörande faktorn är att dessas olika infallsvinklar får komma till uttryck som utgångspunkt för olika förändringar. Det är därför som denna skrift har tagits fram och det är därför som Boverkets allmänna råd om ändring av byggnad, Allmänna råd 1999:1 (BÄR) lämnar följande råd vid ändring:

- Låt byggnaden, dess egenskaper och karaktär vara utgångspunkt för åtgärderna.
- Rådgör tidigt med brukaren, kommun och antikvarisk expertis.
- Begränsa ingreppen och bevara och reparera det som fungerar. Sträva efter att tillgodose nya funktionskrav med utnyttjande av byggnadens egna möjligheter.
- Sök lösningar som stämmer överens med byggnadens gestaltning och tekniska utförande både i helhet och detaljer. Rådgör tidigt med teknisk expertis.
- Välj lösningar och material som underlättar ett långsiktigt underhåll och som i framtiden medger utbyte eller förnyelse utan stora ingrepp.

Ett helt avgörande steg i processen mot att nå varsamma lösningar är att i varje enskilt fall skaffa en kunskap kring den bebyggelse eller bebyggelsemiljö som skall förändras. Utan en kunskap om vad som utgör de byggnadstekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värdena är det naturligtvis också omöjligt att nå fram till lösningar som tar dessa värden som utgångspunkt. I arbetet med att sammanställa kunskap kring bebyggelsen är det även viktigt att försöka förstå och uppskatta dess egenskaper oberoende av samtida arkitekturuppfattning eller historiesyn.

En arbetsmodell

Den byggda miljön och de mellanrum som uppstår eller gestaltas utgör på samma gång fastighetsägares egendom, människors bostäder och arbetsplatser och det offentliga rummet som används av alla gemensamt. Eftersom det är så behövs det former och metoder för att olika intressen, under någorlunda fredliga former, skall kunna vägas mot varandra innan byggande, rivningar och förändringar genomförs. I den svenska plan- och bygglagen finns en paragraf som särskilt tar upp ändringar av befintlig bebyggelse, kap. 3 § 10.

Den gäller när någon vill genomföra förändringar för att tillfredsställa nya behov eller uppfylla vissa krav. Då kräver lagen att det görs på ett ”varsamt” sätt för att förhindra att befintliga historiska, kulturhistoriska, byggnadstekniska, miljömässiga och konstnärliga värden går förlorade. För att detta skall fungera behövs en form för att uppmärksamma och redovisa befintliga värden innan ett förändringsarbete påbörjas.

Förundersökningen – ingången till en varsam förändring

Inledningen av en förändringsprocess bygger ofta på att det uppstått någon typ av problem som man vill lösa. Ibland kan det också vara så att det vid en viss tidpunkt helt enkelt frigjorts ekonomiska resurser som man omgående vill investera i långsiktiga förbättringar av en befintlig bebyggelse. I båda fallen är det en mycket god hjälp, även om det råder tidspress, att ta fram bra underlag som beskriver de kvaliteter och möjligheter som bebyggelsen har innan man tar fram förslag till lösningar som då endast skulle baseras på beskrivningar av problemen.

Ett användbart verktyg för att sammanställa kunskap om bebyggelsen inför en förändring är att genomföra en förundersökning. Det viktiga är att skaffa sig gedigen kunskap för att kunna uppmärksamma, tillvarata och argumentera för de värden som redan finns i det som man avser att förändra. Med en översiktlig förundersökning och en tydlig beskrivning av vad det är man vill uppnå genom förändringar är man som byggherre väl förberedd på att gå vidare i processen mot att nå så bra och långsiktiga lösningar som möjligt.

Själva undersökningsarbetet i sig är ett viktigt steg för att bli uppmärksam på vilka befintliga värden som finns. Utifrån de sammanställda underlagen går det sedan lättare att bedöma förslag till tekniska utföranden eller idéer från de konsulter som anlitas. Genom att brukarnas synpunkter utgör en integrerad del av förundersökningen får den som helhet ytterligare tyngd i mötet med konsulter och myndigheter.

Här ges ett förslag till innehåll och struktur för en förundersökning inför förändringar i yngre kulturmiljöer.

Exempelmodell till förundersökning

■ Arkiv – media och litteraturstudier ■ Bebyggelsesundersökning ↑ Bebyggelsehistorisk undersökning ↑ Rums- och strukturinventering, med t.ex. – rumssamband på flera nivåer – färg- och materialundersökning – profilstudie ↑ Undersökning av den tekniska konstruktionen ↑ Inventering av skador och tekniska brister ■ Kapacitetsanalys ■ Kulturhistorisk analys ■ Redovisning av planbestämmelser och andra restriktioner	}	Bebyggelsehistorisk beskrivning
■ Brukarinventering, värden för brukarna ↑ Värdegemenskap och motsättningar ↑ Rums- och strukturinventering, med t.ex. – upplevelser av rumssamband – upplevelser av färg och material – upplevelser av detaljer/enskilda objekt ↑ Inventering av funktioner och samband ↑ Livsstilar ■ Rumsanalys ■ Kultur och miljöanalys	}	Brukarbeskrivning

Modellen baseras på en etablerad metod för kunskapsuppbyggnad inom kulturmiljövärden (se Robertsson 2002). Men den utelämnar en del aspekter och tar in andra som blir betydelsefulla för att bygga upp kunskap i yngre bebyggelse. Till exempel blir det oftast inte aktuellt att genomföra arkeologiska undersökningar, medan kunskaper om brukarnas användning och värdering får större vikt när det rör sig om bostadsområden med många boende som kommer att påverkas av förändringarna.

Modellens grundkomponenter är två slag av beskrivningar – en ”bebyggelsehistorisk beskrivning” och en ”brukarbeskrivning”. För den bebyggelsehistoriska beskrivningen går det att få professionellt stöd av exempelvis en bebyggelseantikvarie som har en gedigen fackkunskap och erfarenhet av att sammanställa välstrukturerade underlag.

För ”brukarbeskrivningen” går det ofta att få hjälp av en etnolog eller sociolog, ibland även här av en bebyggelseantikvarie. I den delen handlar det i stor utsträckning om att på ett strukturerat sätt lyckas sammanställa ett underlag som verkligen avspeglar brukares beskrivning av befintliga värden. Intervjuer, enkätundersökningar, fotodokumentation, stadsvandringar och seminarier är tänkbara inslag i den här processen. De båda beskrivningarna sammanställs i ett underlag på vägen mot genomförandet av långsiktigt hållbara förbättringar och förändringar. Naturligtvis måste förundersökningens omfattning också stå i ett rimligt förhållande till de avsedda åtgärderna. Förändringarna kan sedan skissas, planeras och utföras mot bakgrund av kunskapen i förundersökningens ”bebyggelsehistoriska beskrivning” och ”brukarbeskrivning”.

En process för lärande

Arbetet med att sammanställa en förundersökning är i sig en möjlighet och en utmaning för alla inblandade att lära sig mer och att bli uppmärksamma på sådant som de flesta inte går och funderar på till vardags. Inte minst för byggherren själv, som ofta huvudsakligen ägnar sig åt förvaltning, kan det ge delvis nya perspektiv på fastigheternas kvaliteter och potential. Genom att engagera brukare som självklara aktörer i processen motiveras de att själva aktivt betrakta

sin närmiljö, beskriva den samt bidra med sina synpunkter. Också för dem kan det ge nya perspektiv på stadsdelen, dess kvaliteter och samband. Slutligen kan även möten med konsulter och myndigheter bli mer givande när förslag och professionella bedömningar kan mötas med en specifik förkunskap om den egna stadsdelen och bebyggelsen.

Ett mål är att alla som är delaktiga i förändringsprocessen, från förvaltare, konsulter och brukare till planarkitekter och politiker, kan göra klart för sig vilka och vems motiv som ligger bakom de olika alternativ som finns för att lösa vissa problem. Därför bör även själva problem- eller behovsbeskrivningen inför förändringar formuleras och studeras noggrant för att nå största möjliga klarhet kring vilka motiv som ligger bakom – tekniska, estetiska, funktionella, sociala etc. Detta kan ibland vara svårt då det ofta finns aktörer och intressenter som inte vill redovisa verkliga motiv, som exempelvis att få bort eller locka vissa hyresgäst- eller kundgrupper eller att sälja vissa produkter eller tjänster. Goda ambitioner om helhetssyn får till exempel inte resultera i otydlighet och att avgörande samband mellan olika aktörer och åtgärder i ändringsprocessen skymms.

Detta ställer dock krav på att alla inblandade i någon mån kan förstå och ta del av de underlag som tas fram. Här räcker det sällan med att bara producera ett dokument som beskriver stadsdelen och bebyggelsen, utan det måste i regel följas av presentationer, möten, stadsvandringar, utställningar och kanske seminarier. Det kan lätt upplevas som improduktiva aktiviteter som inte har något med handgripliga förändringar av byggnader att göra, men de lägger grunden för ett framtida förtroende och ett genomförande där många konflikter har kunnat lösas innan man sätter släggan i väggen.

Men ännu viktigare är kanske att det går att nå fram till lösningar som i större utsträckning uppnåtts utifrån ett engagemang i de lokala förutsättningarna. Genom att man skaffat sig kunskap om det man har blir det lättare att i det enskilda fallet svara på frågan om något måste ändras eller om det fungerar bra som det är och endast kan repareras, renoveras eller bytas ut.

Flera stora byggnadskroppar samverkar i en markerad bebyggelsestruktur i landskapet.

Vägledning för rums- och strukturinventeringen

I båda beskrivningarna i förundersökningen föreslås en så kallad rums- och strukturinventering. I den bebyggelsehistoriska beskrivningen handlar detta om att konkret sätta in bebyggelsen i sitt historiska och kulturella sammanhang och utifrån det perspektivet peka på karaktäristiska och värdefulla egenskaper hos bebyggelsen. I den här processen kan bland annat ouppmärksammade konstnärliga insatser eller intressanta samband med tidigare och senare bebyggelse upptäckas och ibland omvärderas. I brukarbeskrivningen riktas brukarnas blickar mot den byggda miljöns egenskaper utifrån olika aspekter. Här handlar det om brukarnas upplevelser av funktioner, rumssamband, material, färger, detaljer och enskilda objekt. I den här processen kommer ofta överraskande beskrivningar och värderingar upp, som ibland sammanfaller med den bebyggelsehistoriska beskrivningen och ibland gör konflikter tydliga. Eftersom de moderna stadsdelarna från rekordåren skiljer sig från till exempel kvarterstaden, och har andra egenskaper, bör även inventeringen av dem se lite annorlunda ut. Det går sällan att söka kvarterstadens kvaliteter i rekordårens bebyggelse och tvärtom.

Här nedan följer ett förslag på fyra delaspekter som kan vara ett stöd för att strukturera en rums- och strukturinventering i bebyggelse från rekordåren. Genom att i båda inventeringarna betrakta bebyggelsen utifrån aspekterna ”Bebyggelse, stad och landskap”, ”Byggnader och närmiljö”, ”Byggnader” samt ”Detaljer och material” går det att på ett strukturerat sätt samla in och sammanställa en god överblick över bebyggelsens rumsliga och strukturella egenskaper. Avgörande är att i det här arbetet vara uppmärksam på de positiva egenskaperna/kvaliteterna. Problemen är ju ofta redan formulerade i samband med att viljan till förändringar har uppstått. Under varje tema förs även ett antal vanliga fenomen upp, som skall hjälpa till att rikta uppmärksamheten mot sådant som kan utgöra den befintliga bebyggelsens karaktäristiska och många gånger värdefulla egenskaper. Här finns naturligtvis mycket mer att upptäcka vid inventeringen av enskilda stadsdelar med sina alldeles egna förutsättningar och egenskaper.

Bebyggelse, stad och landskap

Under den här aspekten uppmärksammas bebyggelsen utifrån sina rumsliga och strukturella relationer till det omgivande landskapet eller staden. Bebyggelsen präglas ofta av att den gestaltats och uppförts som en anläggning eller en helhet som skapar starka kontraster till sin omgivning. Beskriv dessa kontraster och hur de uppstår. I litteratur och arkivstudierna går det ibland att upptäcka att detta utgör medvetna effekter som utarbetats i planerings- och gestaltningsskedet. Vanliga verkkningsmedel på den här nivån kan vara:

- Förläggning av bebyggelsen till exponerade eller höga lägen, gärna effektivt iscensatt ut mot trafikleder.
- Stora byggnadskroppar som genom sin volym blir tydliga i landskapet eller stadsbilden.
- Att hela grupper av små eller stora byggnader samverkar så att de på avstånd upplevs som sammanhängande volymer eller strukturer, till exempel med gemensam färg eller gemensam takhöjd. En sorts ”borgeffekt” är inte ovanligt.

Fristående skulpturer i samspel med byggnadernas arkitektur.

- Att många större eller mindre byggnadskroppar har ordnats efter en tydlig geometrisk princip som står i kontrast till landskapets organiska former, exempelvis ortogonalt, på en linje, bågar eller cirkelformer.
- Tydliga relationer till väderstrecken, vilket på olika sätt kan reflekteras i byggnadshöjder och fasadgestaltning. Detta bidrar ofta till att ge bebyggelsen en universell karaktär genom att den kan uppfattas vara organiserad direkt efter solen snarare än efter den lokala topografin.

Byggnader och närmiljö

Under den här aspekten uppmärksammas de rumsliga relationerna mellan byggnaderna och deras närmiljö. De präglas av sådana egenskaper som värderades vid tiden för bebyggelsens tillkomst. Ett av dessa värden var inspirationen från funktionalismen. Identifiera dessa egenskaper utan att genast värdera dem som rätt eller fel, vackra eller fula. Värdena förmedlades ofta i planeringsprocessen genom olika former av måldokument som *Bostadens grannskap* eller SCAFT (trafikplanering) från Statens planverk eller direkta ekonomiska styrmedel. Karaktäristiska egenskaper på den här nivån kan vara:

- Tydlig rumslig indelning av ytor för olika funktioner. Ofta med funktionalismens estetiska verktygsmedel som exempelvis en sträng och klar geometri i gestaltningen av gångstråk, lekplatser, friytor, planteringar, grönytor osv.
- Separeringen av olika trafikslag gör att närmiljön ofta präglas av påkostade anläggningar med broar, undergångar, stödmurar, trappor och ramper. Många gånger är de, medvetet eller omedvetet, anlagda i överraskande rumsliga samband med bebyggelsen eller angränsande parker och grönområden.
- Trafikfria inre parkanläggningar eller naturmark. Även dessa miljöer är ofta präglade av 1960-talets funktionalism med sträng geometri och struktur som skapar starka kontraster mellan det ”naturliga” och ”det anlagda”.
- De inre trafikfria miljöerna präglas också ofta av mer eller mindre fristående låga byggnader för fritidsverksamhet, skolor och dagis. Många gånger i en industriproducerad byggnadstyp som förekommer i mycket snarlika utföranden i andra närliggande stadsdelar från samma tid.
- Inslag av offentlig konst. Ofta utpräglat abstrakt och ”modern”, ibland i mycket intimt samspel med bebyggelsens arkitektur.

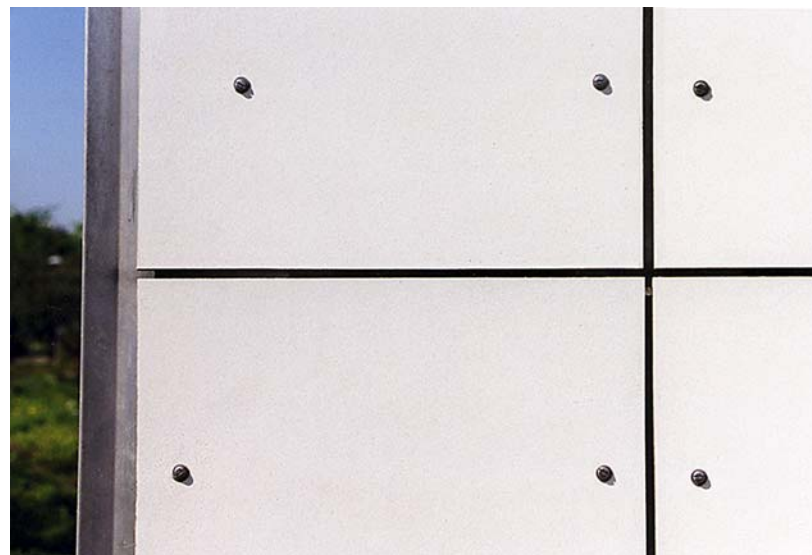

Uppreppningen av olika fönstertyper skapar horisontala och vertikala samband och mönstereffekter.

Byggnader

Under den här aspekten uppmärksammas de enskilda byggnaderna i sin helhet, alltså hur deras former, material, färger och byggnadsdelar samverkar och vilka effekter som uppstår. Uppmärksamma förutsättningslöst och beskriv detta utan att ännu fastna vid detaljerna. Generellt råder det stora regionala och lokala skillnader i gestaltningen av byggnaderna i olika områden. Dock ligger helhetsintrycket i regel inom ramen för den funktionalistiska inspirationen. Delvis präglades formgivningen under 1960- och början på 1970-talet av ett inflytande från brutalism och strukturalism. Mycket karaktäristiskt är en närmast konsekvent frånvaro av arkitekturmotiv som kan associeras med klassisk eller traditionell byggnadsgestaltning och dess karaktäristiska medel för att betona socklar, våningsplan, takfötter eller gestaltningen av övergångarna mellan olika byggnadsdelar. Byggnadsgestaltningen under rekordåren har därför delvis andra karaktäristiska verkkningsmedel:

- Ofta en stark betoning av byggnadens grundvolym eller grundvolymmer.
- Ibland utföranden som visuellt ”lyfter upp” byggnadsvolymer från marken, dock i regel utan att gestaltningen kan associeras till traditionella motiv som socklar eller grundmurar.
- Skarpa möten med mark och tak. Ofta reducerade till mycket tunna linjer i mötet mellan två material eller mellan mark och mur alternativt utförda som kraftiga självständiga element. Ibland förekommer trappformade möten med marken till exempel i sluttningar.
- Betoning av effekter som uppstår genom upprepningen av byggnadsdelar som fönster, fasadelement, kassetter, fasadskivor m.m. Genom att fasaderna ofta bygger på en upprepning av en uppsättning olikformade byggnadsdelar uppstår markerade vertikala eller horisontala samband eller mönstereffekter.
- Ofta färgsättningar i mycket återhållsamma jordfärger, till exempel toner av grått och brunt, ofta materialens egen färg, till exempel betong, sten eller tegel. Ibland mycket mörka färgställningar.

Gestaltning av hörn på en byggnad med fasadskivor av eternit, notera särskilt den tunna metallprofilen som utgör byggnadens hörn.

Detaljer och material

Under den här aspekten riktas uppmärksamheten mot material och utföranden av detaljer. Betrakta dessa lösningar utifrån vad de verkligen är, utifrån deras egna förutsättningar, istället för hur de borde vara utifrån andra utgångspunkter. Det rådde en stor variationsrikedom i sättet att använda och kombinera material och i utformningen av detaljer. I princip förekommer alla typer av material som marknaden hade att erbjuda men utformningen ledes av en konsekvent funktionalistisk grundhållning. Här följer ett antal egenskaper som ofta karaktäriserar användningen och gestaltningen av detaljer och material:

- Möten mellan olika byggnadsdelar och material görs i utpräglat rena möten med ett minimum eller en stark reduktion av förmedlande övergångar som lister, foder, profilerade beslag m.m. Förmedlande element kunde till exempel göras mycket tunna eller om det var möjligt gestaltas som öppna spalter.
- Sträng geometri och grundformer präglar detaljutformningen, dock undviks ofta absolut symmetri exempelvis i indelningen av fönster eller placeringen och utformningen av entréer, dörrar osv.
- Okonventionell användning av konventionella material som trä eller tegel.
- Ofta förekommer en typ av ”pragmatisk” formgivning där uppenbart billiga material som aluminiumplåt eller eternitskivor används dekorativt, men skenbart funktionellt exempelvis i fyllningar under fönster eller mellan våningar.
- Gestaltning med utpräglat ”moderna” material, som olika former av metall- och glasprodukter eller keramiska plattor med en modern karaktär i form eller ytskikt. Dessa inslag fick ett egenvärde som bärare av modernitet.

Betoning av massproducerade detaljer eller detaljer med en massproducerad karaktär vid mindre serier. Detaljer med traditionell slöjd- eller hantverkskaraktär undveks i regel konsekvent, med undantag för sådana inslag som integrerade fasad- eller väggmålningar utförda som kollektiva insatser av lokala föreningar, skolbarn eller liknande.

Förändringens genomförande

Efter hand går det att börja ta fram förslag till lösningar och då uppstår ofta en rad nya utmaningar. I praktiken visar det sig nämligen ofta att det även när viljan finns, inte alltid är så lätt att genomföra varsamma förändringar. Dels därför att det hos många konsulter ännu saknas erfarenheter av att ta sig an uppgifterna med utgångspunkt i de här stadsdelarnas befintliga kvaliteter. Tyngdpunkten har många gånger legat just på genomgripande och synliga förändringar som sådana, och intresset för befintliga egenskaper och detaljer har varit mycket begränsat. Dels därför att de tekniska lösningarna på vissa problem helt enkelt fortfarande saknas. Att ersätta uttjänta byggnadsdelar eller detaljer kan ibland bli svårt av den enkla anledningen att de inte längre produceras och att kostnaden för en nyproduktion i vissa fall skulle bli orimligt hög. Exempel finns dock där byggnadsdelar har producerats i stor skala och med god ekonomi.

Kring bebyggelse fram till och med 1950-talet har det med tiden utvecklats relativt goda generella kunskaper om hur det går att beskriva vad som är karaktäristiskt och vilka kvaliteter som ofta går att finna hos bebyggelsen. Även tekniska metoder och produkter för att kunna genomföra varsamma förändringar har utvecklats och etablerats. Kunskapen om bebyggelsen från 1960- och 1970-talen är fortfarande ganska begränsad och lösningarna och metoderna för varsamma ändringar måste ofta byggherren själv efterfråga och utveckla via sina konsulter och entreprenörer. Även i det här arbetet kan förundersökningen vara ett användbart verktyg för att i bild och text kommunicera förebilder för de praktiska lösningarna. Det kan vara en god hjälp att systematiskt uppmärksamma bebyggelsens egenskaper utifrån förundersökningens olika aspekter. Nedan ges exempel på hur förundersökningens bebyggelsebeskrivningar kan användas som ett stöd vid bedömningen av förslag till några olika typer av förändringar.

Bebyggelse, stad och landskap

I förundersökningen har det sammanställts en bild av området, hur det ligger och ter sig i relation till sin omgivning. Utifrån detta går det också att bedöma vilka effekter olika typer av förändringar får på den här nivån. Eftersom det i rekordårens bebyggelse ofta handlar om sammanhängande anläggningar och bebyggelsegrupper, snarare än enskilda byggnader, blir det avgörande att även väga in den dimensionen innan förändringsarbetet påbörjas. Särskilt viktigt är det att på den här nivån även kunna vara öppen för områdenas storlek som ett verktygsmedel i landskapet eller stadsbilden. (På någon nivå är möjligen storleken ett problem men det hindrar inte att den kan ha uppenbara kvaliteter på en annan nivå.) I övrigt bedöms även hur förändringar påverkar relationerna till omgivande landskap, natur och kommunikationer.

Rivning, nya våningar, takform

Det här är exempel på förändringar som ofta starkt påverkar en bebyggelsegrupps verkan i landskapet eller stadsbilden. Det rör sig dessutom ofta om stora investeringar och det kommer inte att gå att komma tillbaka till den ursprungliga gestaltningen under överskådlig tid – eller alls. Var uppmärksam på vilka samband som bebyggelsen upprättar i olika riktningar och värdera förändringsalternativ ur det här perspektivet. Rivningar kan bryta tydliga samband eller göra nya delar av bebyggelsen synlig, även nya våningar eller takformer kan bryta visuella samband inom en byggnadsgrupp men också skapa nya. Sådana fenomen bör även uppmärksammas i samband med installation av teknisk utrustning på tak, som solfångare, fläktrum etc.

Färgsättning, balkonger

Även i samband med nya färgsättningar och genomgripande förändringar eller tillägg av exempelvis balkonger kan bebyggelsens verkan i landskapet och stadsbilden starkt förändras. Det här är åtgärder som i regel är reversibla men som trots det bör övervägas noggrant innan de genomförs. Bedöm förslag till förändringar utifrån de kvaliteter som bebyggelsen har redan i utgångsläget. Hur påverkas relationerna till omgivningen av en ny färgsättning eller vilka effekter uppstår på avstånd när balkongerna plötsligt framträder i ett förändrat förhållande till bebyggelsen som helhet?

Byggnader och närmiljö

På den här nivån är det viktigt att vara uppmärksam på bebyggelsestrukturen som en helhet. Bebyggelse från rekordåren är ofta planerad och gestaltad som sammanhållna anläggningar och förvaltas i regel också som sådana. Det rör sig alltså inte, som i till exempel kvartersstaden, om en bebyggelsestruktur som präglas av en rad enskilda byggnader som har gestaltats och förvaltats var för sig. Det blir därför avgörande att uppmärksamma vilka kvaliteter och värden detta ger i sig. De bygger ofta på hur bebyggelsegruppen präglas av att flera liknande eller likadana byggnader samverkar med mellanrum och förbindelser till en helhet som utgör en anläggning. Förändringar i ett sådant sammanhang måste göras med insikt om detta förhållande, även om förändringarna genomförs för att exempelvis skapa en större variation inom området.

Rivning, nya våningar, tilläggsisolering, balkonger, färgsättning

Bedöm den här typen av förändringsförslag med avseende på hur de kommer att påverka bebyggelsegruppen som helhet utifrån gestaltning och användning. Väg dem mot bebyggelsens struktur och interna samband. Gör klart på vilket sätt de enskilda åtgärderna samtidigt kan stärka bebyggelsegruppen som helhet, hur nya samband skapas i färg, form och material samt hur befintliga kvaliteter bevaras och förstärks.

Grönområden, lekplatser, gångvägar, konst, privata uteplatser

Studera befintliga utföranden noggrant innan förändringar genomförs och uppmärksamma relationerna till bebyggelsen. Var särskilt uppmärksam på den rumsliga inordningen i helheten med avseende på samband som slutna och öppna rum, huvudstråk, passager, undergångar, gångbroar, trappor och ramper. Se även på hur anlagda planteringar, park och grönytor förhåller sig till ren naturmark och bebyggelse. Behåll synen på bebyggelsen som en sammanhållen anläggning på den här nivån och bedöm hur olika insatser på olika platser inom bebyggelsen samverkar. Det här kan handla om förändringar av utemöbler, staket, belysning, papperskorgar, häckar, planteringar, beläggningar på platser och gångvägar, stödmurar osv.

Byggnader

En byggnads färg, form och material utgör en helhet. Att förändra en del innebär alltid en förändring av helheten. Att förändra en byggnads takform förändrar alltså inte bara hur taket i sig ser ut utan påverkar också hur fasaderna och andra byggnadsdelar upplevs. Att blanda olika byggnadsstilar eller gestaltningsteman är ofta mycket svårt och kräver ett omfattande skissarbete och grundliga förstudier för ett lyckat resultat. Utan dessa förberedelser kan sådana lösningar ofta upplevas som oengagerade och främmande i sitt sammanhang.

Bedöm vid förändringar noggrant det förväntade resultatet av olika åtgärder utifrån byggnadens ursprungliga karaktär. Är underhållet av byggnaden mycket eftersatt är det viktigt att se den renoverade men oförändrade byggnaden som ett realistiskt alternativ vid sidan om mera genomgripande förändringsförslag. Detta skall inte alltid leda till att allt bevaras som det var, men det ger viktiga perspektiv för att välja ut den lösning som slutligen genomförs.

Takformer, tilläggsisolering, fasadmaterial, färgsättning, nya våningar eller nedmontering av våningar

Den här typen av ändringar ger genomgripande effekter på hur en byggnad upplevs före och efter en förändring. Byte av takform motiveras ofta tekniskt vid förändringar från platta tak till exempelvis sadeltak eller pulpettak med hänvisning till täthet och underhåll. Idag är dock de tekniska lösningarna för att renovera och återställa platta tak i sin ursprungliga form så välutvecklade att det inte finns några verkliga hinder för detta utförande.

Även vid tilläggsisolering finns de tekniska lösningarna för att behålla fasadernas karaktär i färg och material. Ett undantag utgör dock byggnader med fasadelement av betong. Här saknas fortfarande etablerade lösningar för att kunna behålla fasadens materialkaraktär både vid tilläggsisolering liksom vid långsiktigt underhåll av obehandlade betongytor i utsatta lägen. Vid förändringar är det viktigt att uppmärksamma fasadelementens betydelse för byggnaden som helhet. När samma ytor putsats och elementfogarnas teckning i fasaden är borta kommer byggnaden att ha en starkt förändrad karaktär. För fasader med olika typer av metallkassetter, paneler och eternitskivor

finns de tekniska lösningarna på marknaden. Ett välkänt problem vid tilläggsisolering är att fönstren kommer längre in i fasaden vilket genom upprepningseffekten kan förändra en byggnads karaktär kraftigt. Det finns tekniska metoder att flytta ut fönstren men i regel väljer man att istället begränsa isoleringens tjocklek något. Även anslutningar till mark och tak bör studeras särskilt noga vid tilläggsisolering.

Genomgripande nya färgsättningar har ofta varit resultatet av en vilja att byta image på en stadsdel eller att visuellt bryta ner stora byggnader i mindre enheter. Det är viktigt att uppmärksamma den befintliga färgsättningens kvaliteter i relation till byggnaden som helhet, med material och andra byggnadsdelar (även om man vill förändra den) för att nå fram till övertygande lösningar. En ny färg på stora ytor utan relation till andra byggnadsdelar kan annars förändra en byggnads karaktär i helt oönskad riktning. Att lägga till eller ta bort våningar eller byggnadsvolymer kan också ge mycket kraftiga förändringar av hur en byggnad upplevs.

Fönster, balkonger, burspråk

Det här är exempel på mindre byggnadsdelar som ändå ofta starkt påverkar en byggnads karaktär. De förekommer ofta upprepade i en fasad och bidrar därigenom till att bygga upp helhetsintrycket. Redan mindre förändringar, som andelen glasyta i förhållande till båge och karm eller indelningen av fönstrens glasyta ger genom upprepningen överraskande starka effekter på helheten.

Ofta har byggnaderna från rekordåren en utpräglat systematisk uppbyggnad av sina fasader. Att inom den här ramen addera byggnadsdelar som exempelvis burspråk, balkonginglasningar eller balkongfronter på ett till synes tillfälligt eller slumpartat sätt för att kanske göra en fasad ”mer levande” eller för att tillmötesgå önskemål från enskilda brukare är mycket svårt. Det är lätt hänt att sådana åtgärder istället för att ge den levande och varierade effekt som eftersträvades i praktiken endast upplevs som tillfälligt adderade och utbytbara delar som sticker av i helheten. Det kan i sin tur förmedla ett intryck av ”låt gå”-mentalitet – allt är möjligt och ingenting har något särskilt värde – vilket för det mesta inte alls varit avsikten.

För fönster, balkongfronter och balkonginglasningar finns etablerade metoder både för att underhålla och ersätta ursprungliga utföranden och goda möjligheter att ta fram välstuderade lösningar för förändringar.

Portar, förråd, inglasningar

Förändringar av entréer, tillbyggnader av förråd eller soprum samt inglasningar av öppna delar av en byggnad bör också alltid övervägas noggrant utifrån byggnaden som helhet. Det här är byggnadsdelar som inte bygger på uppprepning på samma sätt som till exempel balkonger eller fönster. De utgör alltid mer eller mindre tydligt markerade inslag i en fasads helhet.

Förändringar av entréer i rekårdårens bebyggelse har ofta baserats på en vilja att åstadkomma en starkare betoning av entréerna. Studera noggrant den befintliga entréns egenskaper och relationer till byggnaden som helhet inför förslag till förändringar. Utan de här förberedelserna bli resultatet lätt till ett avvikande inslag i helheten. I värsta fall har förändringen eller tillbyggnaden till och med kommit att utformas som en typ av kritik mot den befintliga byggnadens gestaltning, genom att konsekvent undvika att relatera till befintliga färger, former och material (detta betyder inte att det inte går att arbeta med kontraster).

Tillbyggnader av sophus eller inglasningar av öppna byggnadsdelar är ofta betingade av att det uppstått nya praktiska behov. I de fall som de skall integreras i en byggnad blir det genast viktigt att finna långsiktigt övertygande lösningar för detta. Den befintliga byggnadens egen karaktär i färg, form och material ger självklara utgångspunkter för gestaltningen av tilläggen. Omedvetet integrerade byggnadsdelar av den här typen kan annars, genom trendernas snabba växlingar, mycket snart komma att framstå som direkt störande inslag helt utan sammanhang.

Detaljer och material

Jämför alltid de lösningar och utföranden som föreslås med de redan befintliga. I många fall går det genom den här enkla jämförelsen att få bra uppslag till hur en förändring skall genomföras på ett genomtänkt

och varsamt sätt. Efterfråga aktivt de lösningar och produkter som behövs i det enskilda fallet och låt inte utbudet av produkter och tekniska lösningar i sig bli ensamt styrande. Många material och produkter finns i praktiken fortfarande kvar på marknaden, andra är i vissa fall möjliga att nytillverka, ofta med en högre kvalitet än de ursprungliga lösningarna. Om en förändring till exempel systematiskt skall genomföras samtidigt i ett sammanhängande byggnadsbestånd kan det ibland öppna goda möjligheter för att mer eller mindre industriellt nyproducera ursprungliga detaljer eller byggnadsdelar.

Portar, fönster

Det här är detaljer som i regel går att få fram med högre prestanda i en form som mycket nära ansluter till den ursprungliga formgivningen i färg och material. Finns de inte som färdiga produkter på marknaden bör alltid möjligheten till en specialproduktion undersökas som ett möjligt alternativ. Vid förändringar för bättre säkerhet är det viktigt att vara uppmärksam på att vissa åtgärder kan ge felaktiga signaler. Att i till exempel en dörr byta ut fyllningar i glas mot sparktålig metallduk kan lätt ge intrycket av att det verkligen rör sig om en brutal och farlig miljö. Byten till nya låssystem eller införandet av porttelefoner eller liknande kan i regel integreras i befintliga dörrar och utförandet av exempelvis knapptavlor kan utgå ifrån portens befintliga gestaltning i form, material och färg.

Balkongfronter

Balkongfronter utgör ofta karaktäristiska detaljer för byggnaden och förekommer i många fall i ett unikt utförande. Undersök alltid möjligheten till nyproduktion av samma utförande, alternativt ett liknande utförande om exempelvis balkongens storlek förändrats. Var uppmärksam på materialföringen till exempel vid användningen av metall; aluminium och stål ger olika förutsättningar för detaljutförandet. Fronter av plåt har ofta en karaktäristisk struktur eller profil. Nya plåtar med andra egenskaper ger ofta överraskande stora förändringar när de upprepas på en fasad med många balkonger, att helt byta material ger i regel ännu starkare effekter. Balkongfronter i skivmaterial eller paneler av olika slag går ofta att finna i nära nog

identiska utföranden. Specialproducerade balkongfronter i betong kan bli dyrbara att nyproducera men lösningen kan samtidigt vara en möjlighet för att inte tvingas byta ut samtliga balkongfronter i ett byggnadsbestånd. Vid obehandlade betongytor kan det vara svårt att vid nyproduktion åstadkomma samma ljushet i ytan som de befintliga balkongfronterna.

Takfot, taktäckning, socklar

Markeringen av takfot har ofta ett för området karaktäristiskt detaljutförande i form, färg och material. Det går i regel att hitta lösningar för att behålla detta utförande även i samband med tilläggsisolering av tak. Täckning av platta tak har fått ett dåligt rykte. Rätt utfört och med rätt underhåll finns det dock gott om exempel på platta tak med lång livslängd utan återkommande läckor och skador. Teknikerna och materialen har även utvecklats och utförandet utgör idag en pålitlig lösning.

Även utförandet av byggnadernas möte med marken kräver särskild uppmärksamhet i samband med förändringar och renoveringar. I vissa fall är mötena gestaltade med en betoning av mötet genom någon typ av sockel, i andra fall möter fasaden marken i ett direkt och oförmedlat möte.

Fasadmaterial: tegel, betong, trä, puts, eternit, plåt, lättbetong, mosaik, klinker

I regel användes traditionella material i fasaderna under rekordåren men det experimenterades ibland med utförandet, till exempel av murförband, träpaneler, betong- och putstekniker. Den här typen av utföranden går i regel alltid att behålla i samband med renovering eller förändringar. Var alltid uppmärksam på detaljutförandet av de ursprungliga lösningarna.

Nyare inslag var fasader uppbyggda av betongelement, korrugerad plåt, metallkassetter eller betongcementskivor, i begränsad omfattning

förekommer också klinker- och mosaikinslag. Även den här typen av fasader går i regel att återställa vid renovering och förändringar, med undantag för fasader med betongelement. Vissa av lösningarna måste också förbättras genom hållbarare fasadskivor, tätare skarvar, säkrare infästningar och så vidare. Särskild uppmärksamhet kan behöva ägnas åt hur gestaltningen av skarvarna och storleken på fasadelementen eller kassetterna ter sig i fasaden.

Fasader med betongelement i materialets egenfärg kommer inom kort att vara en raritet. På grund av kemiska förändringar i betongen (s.k. karbonatisering) förlorar den med tiden sin motståndskraft mot väder och vind. Fukt tränger in och angriper slutligen armeringen i betongen och det kan bli nödvändigt med genomgripande åtgärder. Det finns etablerade metoder för att reparera och förebygga skador men de kan än så länge inte helt stoppa de kemiska förändringarna i betongen. Reparationer är också svåra att få att optiskt smälta in i fasadytan och man väljer ofta att måla över betongytan. Vid tilläggsisolering är en betongfasad i regel förlorad och ersätts ofta med målad puts. I princip gäller det att vara ute i god tid för att framgångsrikt och långsiktigt kunna underhålla fasader med obehandlad betong i ytan.

Skyltar, belysning, utemöbler, staket, bommar, pollare, ytskikt, räcken, stödmurar, kantsten

Det här är inslag som i praktiken sätter stark prägel på byggnader och deras närmiljö. Det är också sådant som ofta byts ut och ändras. Det finns ett omfattande utbud av produkter och lösningar och valfriheten är stor i material, färg, form, stil och gestaltningsteman. Mot bakgrund av tidigare resonemang är det dock även inför den här typen av mindre förändringar värt att stanna upp ett ögonblick och se på vad som redan finns innan det introduceras nya bänkar, pollare, gatstenar, betongplattor, asfalt, trätrallar, lyktor, murar, skyltar, plank och staket osv.

VÄLFÄRDSSAMHÄLLE OCH REKORDÅR

På väg mot rekordåren

Byggmästarritade hyreshus i sten var det sena 1800- och tidiga 1900-talets mest effektiva lösning på behovet av smålägenheter för det urbana och industrialiserade samhället. Samtidens kritik kunde vara besk, inte minst från arkitekthåll. Utifrån estetiska bevekelsegrunder invände man mot att ”hyreskaserner” inte hade med arkitektur och stadsbyggande att göra. Protesterna innehöll därtill en sedlig dimension. Det uppfattades som omöjligt att upprätthålla en god familjemoral under stenstadens trångbodda förhållanden.

Till den goda smakens och sedlighetens upprördhet lades en politisk skräckvision. Mängden arbetarfamiljer, tätt hopade i den ena byggnadskroppen efter den andra, kunde utgöra ett hot mot rådande samhällsordning. På 1950- och 1960-talen tog beskrivningarna över stenstaden fasta på miljön som tekniskt undermålig och förfallen, bortom räddning. Arkitekturen tillmättes inte något värde för efterkrigstidens moderna människor. Tvärtom, stenstadsbebyggelsen blev symbolen för trångboddhet och social misär. Under saneringsepoken under sent 1960- och tidigt 1970-tal revs 10 000 lägenheter per år i Sverige. Idag står hus byggda före 1920 för endast 6 procent av det totala beståndet av flerbostadshus. Istället planerades nya bostadsområden som kunde anses leva upp till samtidens krav på ett bra boende.

Varaktiga kvaliteter

Till kvaliteterna i rekordårens bostadsområden hör idag fortfarande den potential som ligger i den generositet med vilken de är planerade och byggda. Det är väl sörjt för infrastruktur genom tillgången på vägar, gator och parkeringsytor. Lägenheterna är lösta med tanke på att hushållen på ett bekvämt sätt skall klara matlagning, hygien, umgänge och ostördhet. Stora gårdar och grönområden erbjuder utrymme för både lek och avkoppling. Grönskan har vuxit upp och trädens

volymer är ofta imponerande. Ursprungliga val av material till trappor och gångvägar är ofta av hög klass. I många områden anlätades konstnärer, både för konstnärlig utsmyckning av torg och gårdar, men också för att tillsammans med arkitekterna gestalta exempelvis fasadelement.

Kritiken tar fart

I början på 1970-talet var den svenska bostadsfrågan rent matematiskt löst. Det fanns en bostad åt alla, det uppstod till och med ett överskott.

Sedan dess, i trettio år, har dock ”rekordårens” bostadshus och områden utsatts för en ihållande kritik. Det har gällt såväl flerbostadshusen som småhusen. Rekordårens flerbostadshus har beskrivits som storskaliga, sterila, grå. Arkitekturen anses vara så avskalad på uttryck att den leder till vantrivsel och störda beteenden. Flerbostadshusen beskrivs som oattraktiva och förtryckande, i dess hägn frodas kriminalitet och socialt utanförskap.

Nya problem, nya lösningar

I omgångar har stat, kommun och ägare satt in åtgärder för att förbättra områdenas rykte. Statligt ekonomiskt stöd har riktats mot den yttre miljön, mot fördelningen av stora och små lägenheter och nu senast mot anpassningen till ett uthålligare samhälle. Andra typer av projekt har mer handlat om social mobilisering, genom att ta vara på de boendes egna resurser. Utan ekonomiskt stöd direkt till ombyggnader eller andra fysiska åtgärder, har man försökt åstadkomma ett minskat slitage på miljön och mer socialt stabila levnadsmönster. Perioder med omvälvande tag har ersatts av perioder med mindre iögonfallande åtgärder. Fortfarande genomförs på flera håll förändringar i rekordårens bebyggelse som i praktiken har karaktären av ”turn around”-projekt med genomgripande ingrepp i de lokala fysiska och sociala strukturerna.

Förändringar med eller utan kunskap

Den kvarvarande stenstadsbebyggelsen från förra sekelskiftet behandlas idag med stor respekt. Vid ombyggnader strävar man i regel efter att med god kunskap om husens ursprungliga kvaliteter ersätta brister och föra in nya funktioner.

Byggandet under rekordåren löste flera svåra bostadspolitiska problem, däribland många barnfamiljers påtvingade trångboddhet. Andra lämnades olösta. Det nya byggnadsbeståndet skapade i sin tur strukturella och förvaltningsmässiga problemställningar. Vid ombyggnader och förändringar i det här beståndet har det dock ofta saknats kunskap om byggnadernas egna kvaliteter, vilka därför ibland gått förlorade i samband med förändringar.

Verkliga utmaningar

Allt byggande löser vissa uppgifter, lämnar några därhän och skapar nya. Byggnadsbeståndet från rekordåren har passerat 30-årsåldern och en stor del av det behöver självklart underhållsinsatser eller upprustning. En del av beståndet har allvarliga problem av teknisk art. Merparten har endast behov av smärre förbättringar, inte ombyggnad. En viss del av beståndet kommer sannolikt att rivras, inte på grund av att det skulle vara tekniskt undermåligt utan för att det ligger i orter som sakta töms på människor.

Vissa tekniska skador och brister måste göras något åt. Ventilationen kan vara undermålig, balkongfronter spruckna, tak och väggar fuktskadade, fönstren skeva osv. Allt detta är problem som uppträder i alla typer av byggnader, möjligen något tidigare inom rekordårens bestånd.

Området kan ha funktionella brister. Tvättstugor kan vara underdimensionerade, förråden för få och placerade på långt avstånd från lägenheterna, det kan saknas uteplatser nära entréerna. Mörka portar och trapphus med dolda prång kan bli nedgångna och upplevas som otrygga. Även detta är problem som kan uppstå i alla typer av bostadsområden.

Andra problem hör mer samman med områdenas struktur. Parkeringsytorna upplevs inte som generösa utan som ödsliga.

Förråd och garage i stora underjordiska källare underlättar inbrott och skadegörelse. Centrumanläggningar vilka byggdes som en integrerad del av områdena med affärer, banker, post och bibliotek brottas med lönsamhetsproblem och håller ett alltmer begränsat utbud.

Bebyggelsen rymmer alltid unika kvaliteter i sitt lokala sammanhang.

Utgångsläge – högkonjunktur och framtidstro

Bostadspolitik och planeringsideologi

Strax efter andra världskrigets slut lade den år 1933 tillsatta bostads-sociala utredningen fram sitt slutbetänkande. Målet var att höja bostadsstandarden till nivån två rum och kök för den typiska barnfamiljen.

Fortfarande 1965 hade en stor del av befolkningen ännu inte en bostad som nådde upp till ambitionerna i betänkandet från 1946. Med den nya trångboddhetsnormen från 1966 – högst två boende per rum, köket och ett rum oräknat – var en tredjedel av barnfamiljerna med två barn och över hälften med tre barn trångbodda.

Antalet färdigställda lägenheter per år ökade stadigt under efterkrigstiden, men budgetpropositionen 1965 blev starten för en verklig kraftsamling. Riksdagens beslutande om utökade statliga byggnadskreditiv innebar att byggtakten ökade från en nivå på runt 85 000 lägenheter per år till 100 000 per år i tio år. Bostadsproduktionen blev också ett eget politikområde, inte avhängigt faktorer som sysselsättning eller andra satsningar.

Efter 1940 uppförs 80–90 procent av nya byggnader med stöd av statliga lån. Kreditgivaren staten ställer krav på att byggnaderna måste uppfylla statens minimifordringar på yta och utrustning. Kraven fungerar som garant för att den bostadspolitiska effekten uppnås. En verksamhet stödd på offentliga subventioner fick å andra sidan inte gynna spekulation, utan byggande och förvaltning skulle tas om hand av organisationer utan enskilt vinstsyfte. Allt större andel av bostadsproduktionen under efterkrigstiden utfördes i allmännyttans regi, ett medel för staten att avkräva kommunerna ansvar för bostadsbyggandet.

Under tidigt 1960-tal ansågs fortfarande bostäder på två eller tre rum och kök vara en tillräckligt stor bostad för barnfamiljen. Det ansågs som slöseri med mark att i närheten av städer bygga småhus för hushåll med låg inkomst. Men mellan 1966 och 1968 avtog efterfrågan på trerumslägenheter i flerbostadshus, till förmån för två rum och kök. De större lägenheterna hade blivit för dyra. Efterfrågan

på hyreslägenheter började sjunka över lag 1973, och staten fick gå in med hyresförlustlån. Nyproduktionen minskades ganska drastiskt, och resurser fördes över till ombyggnadsverksamhet. Lägenhetsfördelningen försköts så att flerbostadshusen hyste en allt större andel såväl rums- som ytmässigt små lägenheter, medan stora lägenheter återfanns i småhus upplåtna med äganderätt. En skiktning av befolkningen, efter ålder och inkomst, kunde skönjas redan nu. Under senare hälften av 1970-talet producerades i genomsnitt bara 55 000 lägenheter per år, varav endast 15 000 i flerbostadshus.

Välfärdssamhället och boendestandarden

Vår utrymmesstandard ökade under hela den här tiden. Vi fick ett rum per person att hålla till i, istället för att dela med en eller två andra. Även själva lägenhetsstorleken ökade. Medan en typisk trea under 1950-talet hade en yta på cirka 72 m², är en motsvarande ”miljonprogramstrea” runt 80 m².

Utrustningen i lägenheterna blev också allt generösare, dusch och badrum blev självklart, liksom extra wc i större lägenheter. Kylskåp har till exempel blivit ett så givet inslag i våra bostäder, att det inte längre är intressant att använda som mätare på standard.

1950-talets bostadsproduktion lämnade i arv noga utforskade och i detalj lösta lägenhetsplaner. När 1960-talet inföll var arkitektkåren väl inskolad att hantera lägenheter. Den stora arkitektuppgiften blev också under nästan två decennier bostaden, inte det offentliga rummet eller det enskilda monumentet. Kombinationen av förändrad byggnadsteknik, en skolad och engagerad yrkeskår och ett kvantitativt omfattande bygguppdrag ledde till ett övervägande antal effektiva, ljusa och rymliga lägenheter.

Byggandets effektivisering

Bostadsbyggandet 1961 till 1975 genomfördes under en högkonjunktur med konkurrens om arbetskraft med andra branscher. Bostadsbyggandet kunde inte ta arbetskraft från industrier som genererade exportinkomster. Branschen fick därför söka lösa sina produktionsvillkor genom rationalisering och produktivitetssökning.

Genom att lägga en allt större del av produktionen av byggnadsdelar i fabrik, och rationalisera själva byggarbetsplatsen, industrialiserades byggandet alltmer. För att underlätta den administrativa hanteringen utvecklades förfarandet så att centrala myndigheter utfärdade ”typgodkända” produkter och konstruktioner. De kommunala myndigheterna kunde acceptera centralt typgodkända lösningar utan särskild tillåtelseprövning. Tillståndsgivningen gick snabbare.

I det ständigt pågående sökandet efter rationaliseringsvinster togs en hel del ”experimentella” material och tekniska lösningar fram. Byggindustrin utvecklades mot en allt större mångfald vad gäller tillverkningsmetoder och materialval. Vid uppförandet överblickade man inte alltid de oförutsedda konsekvenser som detta sedan i många fall visade sig få. Sannolikt är också många av dessa tekniska innovationer sedan länge åter avvecklade, och de kan därför vara svåra att laga eller ersätta på ett varsamt sätt.

Även kreditvillkoren utformades för att optimalt gynna en ökad produktivitet. Från 1966 kunde man få ett så kallat förhandsbesked för fem år (en garanti för statliga lån för finansiering), om projektet innehöll minst 1 000 lägenheter, antalet hus- och lägenhetstyper var begränsat och behovet av arbetskraft lågt. Lånevoten utnyttjades dock aldrig fullt ut. Intresset hos byggbransch och kommuner var aldrig tillräckligt stort. Som negativ symbol för vad som gällde under rekordåren är händelsen oöverträffad.

En ny, för hela landet gemensam, byggnadsstadga antogs 1959 och de lokala byggnadsordningarna upphörde. Detta innebar framför allt att det blev smidigare för de större aktörerna inom byggbranschen att operera över hela landet. Byggnadsstyrelsens normalbyggnadsordning hade dock inte kunnat frångås annat än i särskilda fall, vilket gjorde de lokala skillnaderna mer skenbara än verkliga. Sedan några år arbetar exempelvis Stockholm åter med en lokal ”byggnadsordning”, med betoning på bebyggelsens särdrag och utveckling.

Den statliga kreditgivningen gynnade de allmännyttiga bolagen. Därför blev det de som på bred front genomförde den statliga bostadspolitik. Under rekordåren stärkte allmännyttan sin ställning, från 40 till 70 procent av de nybyggda bostäderna. Bostadsrätternas andel minskade, medan det privata ägandet låg kvar på cirka 20 procent.

Ett fåtal ägare, var och en med ett stort lägenhetsbestånd, kom att ställa särskilda krav på hur förvaltningen skall ske i dialog med de boende.

Genomförande – ett större och modernare folkhem

Stadsplan och centrum

I inledningen till rekordåren var den bärande idén för stadsplaneringen fortfarande *grannskapsenheten*. Fem tankefigurer kan sägas ha varit styrande: *hygien, familj, demokrati, byråkrati* och *funktionalism*. De fem tankefigurerna etablerades under den så kallade folkhemsepoken på 1930- till 1950-talen, men var aktuella även under rekordåren. Bakom planeringen i grannskapsenheter fanns föreställningen om att befolkningen i de stora, tätbefolkade och industrialiserade städerna skulle flytta ut till mindre satellitstäder. Dessa nya städer indelades i grannskapsenheter.

De nya städernas grannskap skulle idealt rymma bland annat skola, kyrka, hälsovård, kultur, idrott, medborgarhus och butiker. Tanken var att skapa många små gemenskaper för att lägga grunden till trygghet och social gemenskap i samhället. Den traditionella stadens grundelement, som gatan, kvarteret, gården, torget och parken, ersattes av bostadsenkaver i parkmiljö och centrumanläggningar med alla funktioner samlade.

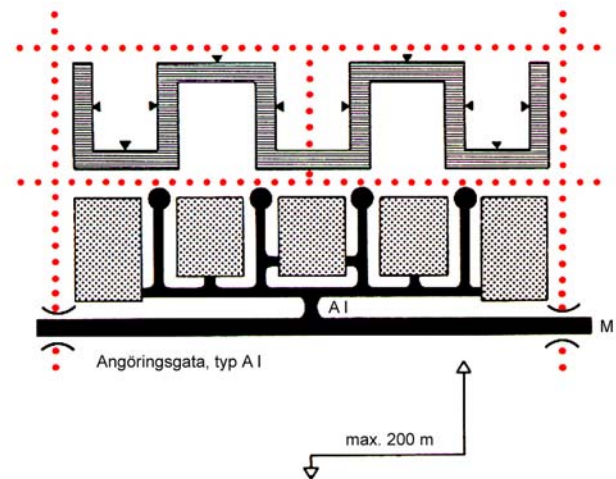
Centrum skulle vara mer än en plats för handel och kommers, de skulle vara verkliga mötesplatser med utrymmen för konst, musik, film, teater och andra aktiviteter. Centrumanläggningen skulle också skilja ut sig från omgivningen, få en egen arkitektonisk prägel.

De tidiga grannskapsförörternas planerades för cirka 5 000 invånare, men det ökades till cirka 10 000 under 1960- och 1970-talen. Antalet invånare gav underlag till en grundskola och några större butiker. Avgörande för planeringen var även framtidsprognoserna för bilismens utveckling och en alarmerande olycksstatistik som redan kunde kopplas till den utvecklingen. Att förlägga arbetsplatser i närheten av bostadsområdet var sällan möjligt. Industrins buller och miljörisker var en svårighet. Ett annat problem var att industrins

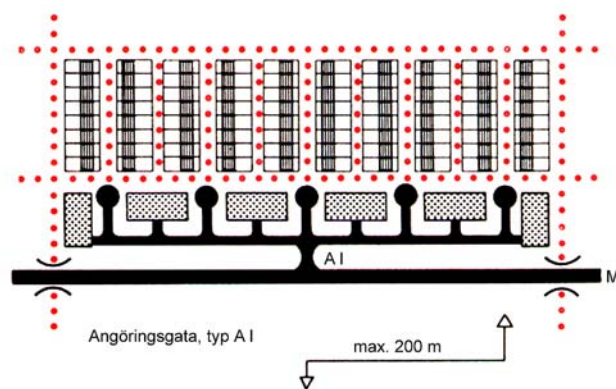

planer inte överensstämde med stadsplanerarnas ideal. De nya förorterna blev istället strängt funktionsuppdelade. Arbetspendlingen för förortsborna blev omfattande.

Resultatet var en öppen stadsbild. De olika funktionerna arbete, bostad, centrum, rekreation och trafik skapade en ny sorts rumslighet och ibland också rumsupplösning. Karaktäristiskt är att stadens flerbostadshus tycks ha placerats ut på landsbygden. Mellanrummen mellan husen med planteringar, gräsmattor och lekplatser blev ibland öppna och ödsliga. Kännetecknande är också variationen i skaln, från det

Trafikschemat för storhusbebyggelse ur SCAFT 1968.

Trafikschemat för småhusbebyggelse ur SCAFT 1968.

stora till det lilla: gångstråket längs punkthusen, det låga daghemmet eller skolan med grupper av skivhus eller lamellhus i bakgrunden.

Kommunikationer, separerade trafikslag och service

Att skapa trafiksäkra miljöer genom att skilja olika trafikslag från varandra har varit en planeringsidé sedan 1920-talet. Under 1940-talet genomfördes de första stadsplanerna med denna tanke som förebild. Strax efter kriget var det dock inte i första hand säkerheten man tänkte på, utan möjligheten att hålla biltrafiken åtskild från parker och grönområden.

Den ökande biltrafiken blev under 1950-talet ett alltmer påtagligt problem. Varutransporter, personbilar, cyklister och gående trängdes i en farlig gemenskap i gatunätet. De allt högre hastigheterna ökade också olycksrisken. Skrämmande statistik visade i slutet av 1950-talet att det dog tre barn varje vecka i trafiken, och att 2 000 barn skadades varje år. Trafikforskare och trafikplanerare förespråkade planering för en bättre trafiksäkerhet som skulle minska antalet olyckor. I de nya stadsdelarna skulle gatunätet delas upp efter trafikslag och hastighetsnivåer. Vissa gator var transportkorridorer för snabb genomfartstrafik och tunga transporter, medan andra blev lugna entrégator. En trafikhierarki organiserades. Man rörde sig från snabba fjärrleder och primärleder med planskilda infarter över sekundärleder och matargator till angöringsgator och parkeringsytor. Till slut rörde man sig längs gångstråk genom bostadsområdet till den egna bostaden.

Genom trafiksepareringen skapades en bilfri bostadsmiljö som i många fall visat sig fungera som planerat. Men resultatet blev då att gångtrafikanter fick ta sig mellan de olika gatusystemen i tunnlar eller via broövergångar. Stora områden togs också i anspråk för att tillgodose det uppskattade behovet av parkeringsytor och parkeringsdäck. Trafikplanerarna utgick i sina mest långtgående prognoser från att varje familj i framtiden skulle behöva ha två bilar, och ytorna för parkering blev omfattande. Trafiksepareringen gav förutsättningarna för ordningen i områdena mellan förorterna, men skapade också grunden för stadsplanerna inom dem. Vi känner lätt igen oss i de moderna miljöerna. Organisationen av gångstråk, angöringsgator och matargator karaktäriserar ofta stadsdelarna från rekordåren.

Närmiljö

Funktionalismen som byggnadsstil för folkhemsbygget omfattade även en karaktäristisk syn på utemiljöer och parker. Även i det gestaltningsarbetet fanns en strävan efter ett avståndstagande från den traditionella anlagda parken som den förekommer i kvartersstaden. Sol, ljus och luft till alla blev de uttalade ledorden även för planeringen av grönområdena. Den faktiska formen återstod dock att prova sig fram till i praktiken.

Det talas i det här sammanhanget ibland om en utpräglad nordisk natursyn som står i kontrast till en natursyn som finns på kontinenten. Den bygger på en vilja att rikta uppmärksamheten ut mot den orörda naturen istället för att vända sig inåt, mot den civiliserade naturen och mot urban kultur. Att uppfatta naturen som en självklar hemvist och inte något som måste kultiveras eller avgränsas. Dessa ännu relativt utforskade tankemönster kan ha spelat en roll i utvecklingen av relationerna mellan natur, park och bebyggelse i det svenska folkhemsbygget.

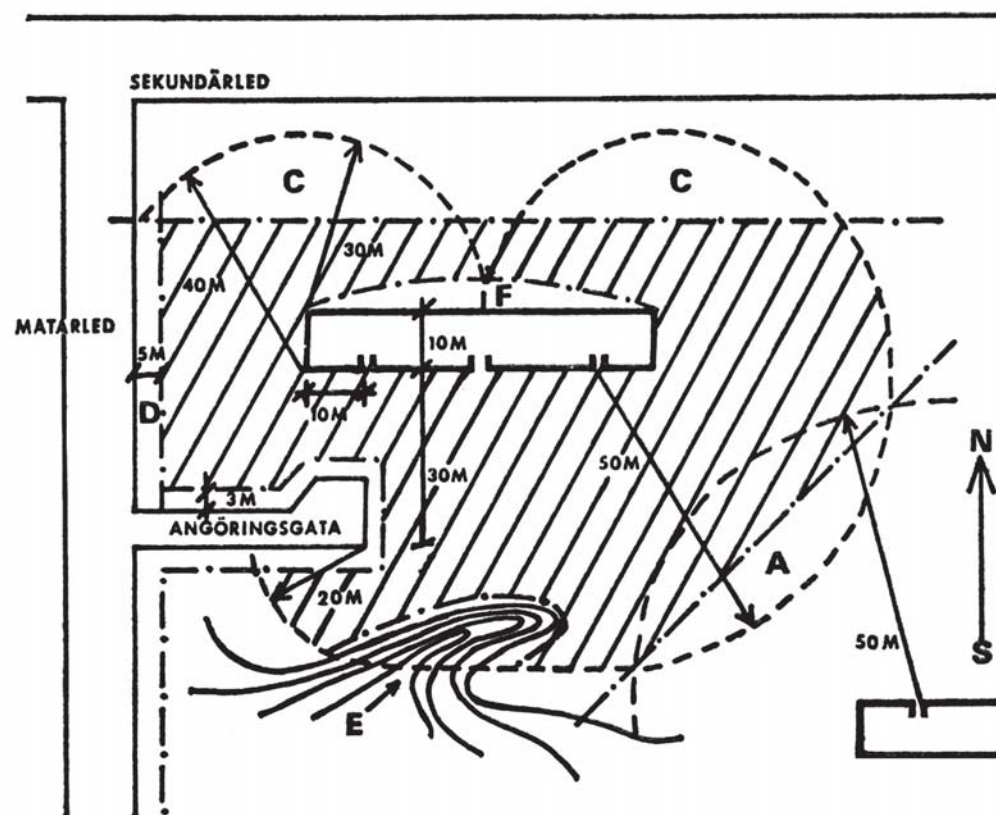
I praktiken kan en sådan hållning tidigt anas som den kommer till uttryck i planeringen av de första småhusområdenas medvetna inordning i orörd natur. Här accentueras kontrastverkan mellan bebyggelsens enkla, ljusa volymer som följde topografien i en i övrigt orörd natur. Naturparker, som Ålstensparken och Judarnskogen, båda i Stockholm, anlades genom gallring i den befintliga floran och underströk en "naturlig" verkan.

Under 1940- till 1950-talens tidiga grannskapsplanering utvecklas traditionen och finner sin form i medvetna iscensättningar av mötet mellan centrumanläggningarnas torg och anslutande park och naturrum. Funktionalismens estetik och sociala innehåll utgjorde förebilden för gestaltningsarbetet.

Under 1960-talet och början av 1970-talet genomförs i allt större utsträckning den inom funktionalismen uttalade strävan efter industrialisering av byggandet. Detta omfattade naturligtvis att tillämpa rationella principer även vid gestaltning, projektering och anläggning av parker och utemiljöer i en delvis ny estetik.

Den präglas av ett starkt uttryck för den rationella idén med en tydlig gestaltning av vardagens behov i form av klart definierade ytor

för lek och sport liksom för möten, avkoppling och rekreation. Hög täthet i koncentrerade stadsdelar kring ett centrum med service och kommunikationer sörjde för att stora naturområden kunde lämnas helt orörda. Dessa naturområden skulle på så sätt erbjuda de boende möjligheter till ett rikt friluftsliv i direkt kontakt med orörd natur. Även frågor kring naturvård och -skydd dök ibland upp som motiv för de valda stadsbyggnadsprinciperna.

Principillustration för disponering av friytor ur *Bostadens grannskap* utgiven av Statens planverk.

Mycket pekar på att det låg medvetna estetiska ställningstaganden bakom inordningen av bebyggelse i landskapet även under 1960- och 1970-talen. Men estetiken präglades ofta av en betoning av kontrasterna mellan naturens oordnade former och bebyggelsens rationella form och gruppering i landskapet. Fortfarande lades dock stort värde vid relationen och närheten till den orörda naturen som en självklar tillgång och kvalitet i stadsbyggnadsprinciperna. Vilket också formulerades i normerna för bostadsbyggandet.

Den lokala markbearbetningen vid bygget av rekordårens förortsmiljöer med sina större enheter, gatusystem i flera nivåer och omfattande ytor för parkering blev dock betydande. De markytor som togs i anspråk för byggande omvandlades oftast radikalt. Det tog ibland tid innan växtligheten återhämtade sig och den rationaliserade markprojekteringen visade upp tydliga barnsjukdomar. Många ambitiöst planerade insatser och utformningar av park- och utemiljö fick dessutom vänta på genomförande, eller blev aldrig av. Men det finns undantag, och i andra fall har grönområdena kompletterats, nya daghem och lekplatser har byggts. Träd och grönska har med tiden vuxit upp och ger idag nya förutsättningar för värderingen av miljöerna.

Relationerna mellan stadskultur och landbygds- eller bykultur är inte självklara eller en gång givna och det är möjligt att ha helt olika förhållningssätt. Detta blir särskilt tydligt vid jämförelser mellan exempelvis nordiska städer i den europeiska kulturella periferin och städer på kontinenten. Även denna sena fas av folkhemsbygget avspeglar, trots funktionalism och rationella produktionsmetoder, fortfarande ett regionalt kulturellt betingat förhållningssätt mellan stadskultur och natur.

Material och konstruktioner

Byggandet har gått igenom en standardiserings- och industrialiseringsprocess kontinuerligt under hela 1900-talet. Sedan 1920-talet har snickerier, inredningar, andra utrustningsdetaljer och stomkompletteringar tillverkats på fabrik, men omställningstakten har ökat. Allt

större del av stomelement, i betong, och hela våtrumsenheter tillverkades under rekordåren industriellt – dock blir andelen aldrig högre än 20 procent.

För att underlätta användningen av fabrikstillverkade produkter infördes standardmått, så kallad modulanpassning. Byggarbetsplatserna effektiviserades genom ett intensivare utnyttjande av mekaniska hjälpmedel. Mycket av det tunga lyft- och transportarbetet försvann genom teknikutvecklingen.

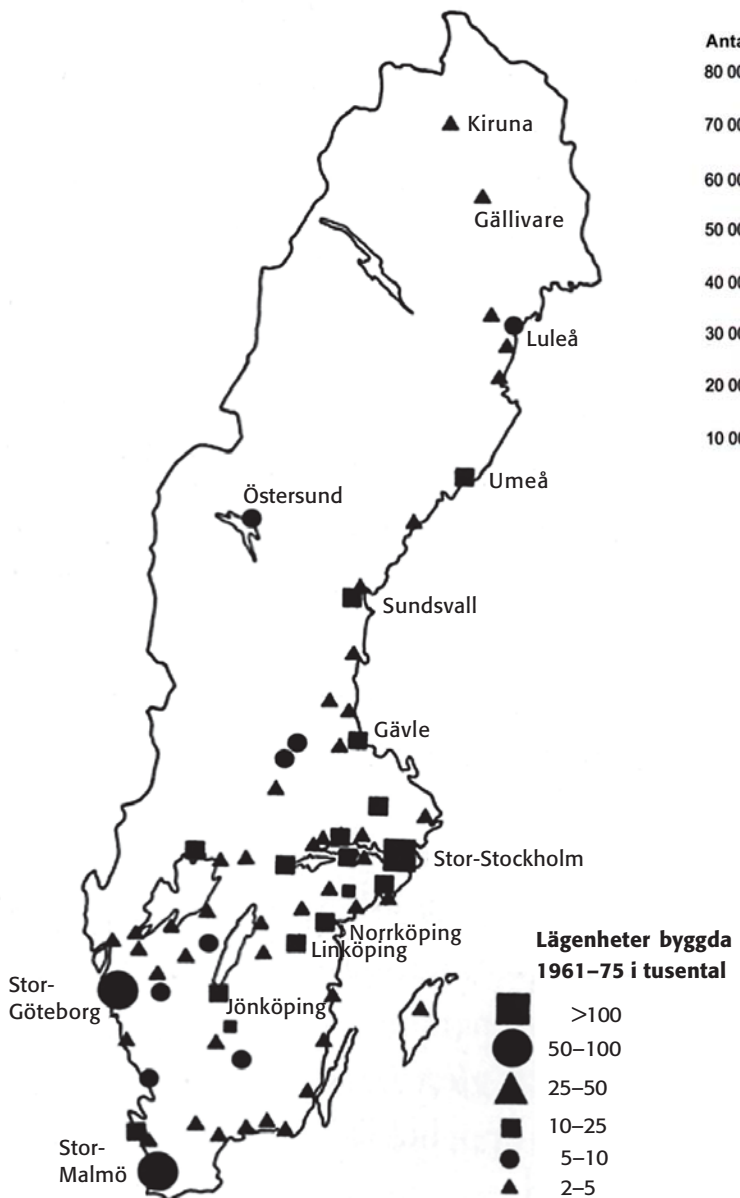
Betong dominerar som stommaterial i flerbostadshusen, men det är platsgjuten betong, inte prefabricerade stommar. Som fasadmaterial är betongens betydelse än mindre framträdande. Under åren 1969 till 1975 var prefabricerade fasadkonstruktioner av trä vanligast, med ett yttre skikt av tegel, trä eller något skivmaterial.

Tegel, rött eller gult, är det vanligaste fasadmaterialet och finns på mer än en tredjedel av flerbostadshusens långfasader. Tegel kunde också användas till endast gavlarna, när långsidorna kläddes med trä eller ett skivmaterial. In på 1970-talet blev det vanligt med lättare men mer välisolerade träkonstruktioner med ytskikt av tegel, kalksandsten eller något skivmaterial. Under 1970-talet blev kalksandsten allt vanligare som fasadmaterial, liksom träpanel på låga hus. Även lättbetong med putsad yta fortsatte att vara en mycket vanlig fasaduppbyggnad. Slät ädelputs med en glittrande yta efterträder spritputsen som dominerande på 1950-talet. För lätta fasader eller fasader murade i lättbetong förekom även fasadbeklädnader med skivor eller kassetter. Skivorna var oftast av betongcement och kassetter förekom i aluminium eller lackerad plåt.

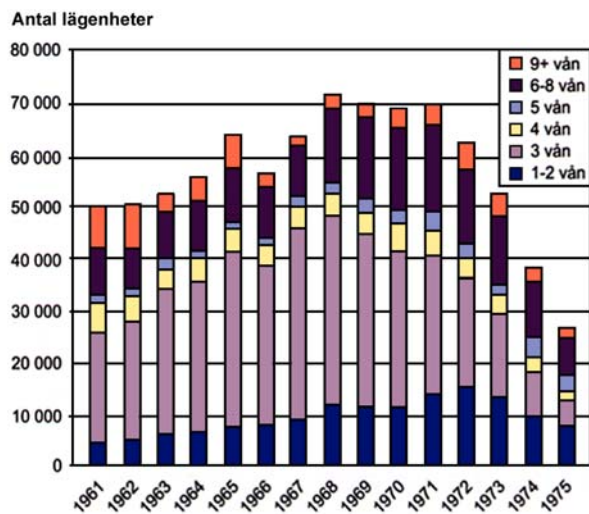
Variationen mellan olika områden var i praktiken stor och är en av anledningarna till att de moderna bostadsområdena börjat uppmärksammas för sina utmärkande kvaliteter.

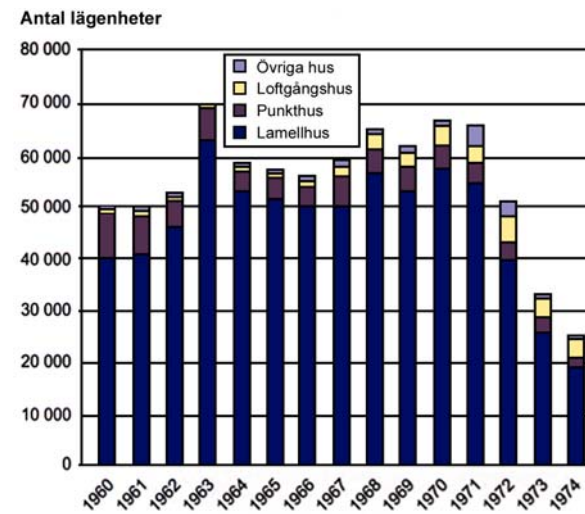
Byggnader, detaljer, material och natur ger, tillsammans med användning och underhåll, helheten dess karaktär.

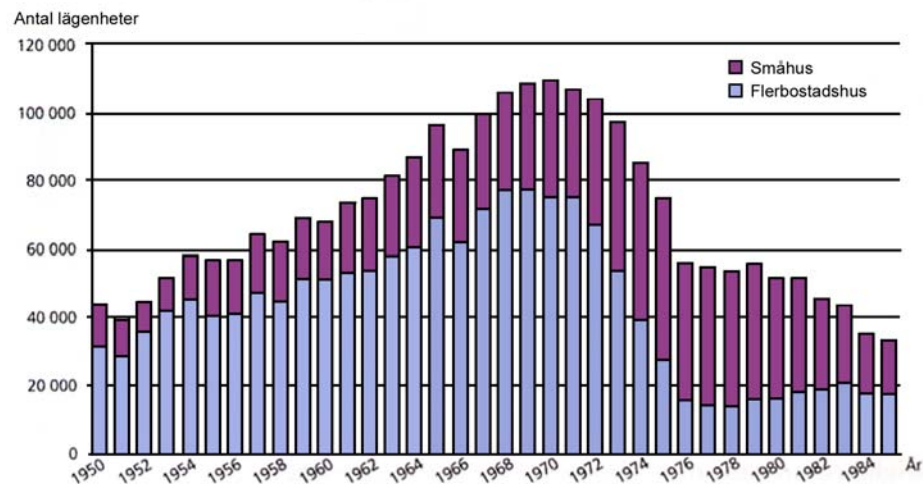
Rekordårens bygnadsbestånd.
Sveriges bostadsbyggande i siffror enligt SCB:
Geografisk fördelning.

Fördelning i våningshöjd 1961–1975.

Fördelning efter hustyp 1960–1974.

Fördelning småhus/flerbostadshus 1950–1985.

Resultat – en bostad åt alla, om de vill ...

Rekordåren, från 1961 till 1975, var ekonomiskt framgångsrika år för Sverige. Under perioden byggdes närmare 1 400 000 nya bostäder, varav 35 procent (480 000) småhus. Mellan åren 1965 och 1974 gjordes en speciell satsning på bostadsbebyggelse, miljonprogrammet, som resulterade i strax över 1 000 000 nya bostäder, varav 350 000 som småhus.

Under samma period försvann nästan 300 000 lägenheter genom rivning eller sammanslagning med andra lägenheter. Nettotillskottet för hela den så kallade rekordårsepokan blev drygt en miljon lägenheter.

Byggnadstyper

Den upplösta förorten från 1960- och 1970-tal byggs med låga lamellhus, höga skivhus, punkthus, radhus och villor. Den dominerande bilden är att huskropparna blir större, får fler våningar, fler trappuppgångar och att det blir fler lägenheter per hus. Trots det är det mest typiska huset även under denna period ett lamellhus i tre våningar. Det står för halva antalet flerbostadshus, och knappt hälften av lägenheterna (se diagram på sidan 28).

Åren kring 1960 byggdes många punkthus, en hustyp som gynnades av det statliga finansieringsstödet. De svarade då för 20 procent av lägenheterna i flerbostadshus. Under 1960- och 1970-talen blir punkthusen ovanligare medan de stora skivhusen i 6–8 våningar blir vanligare. Ytterligare ett karaktäristiskt inslag under 1970-talet är loftgångshuset som uppförs i 2–6 våningar.

Bebyggelsens gestaltning

En estetik kan sägas sammanfatta eftersträfvade värden i en form som går att uppleva och skilja ut från former med andra bakomliggande värden. Med detta synsätt blir estetiken i rekordårens byggande tydlig. I allmänhet bygger även den här perioden vidare på de grundvärderingar som präglade det som brukar kallas folkhemspanneroden 1930–1950.

Funktionalismens formspråk och idéinnehåll utgör fortfarande under rekordåren de yttre ramarna för bebyggelsens estetik men det uppstår en ny variationsrikedom mellan olika områden. Avgörande för detta var säkert den positiva grundinställningen till moderna material och produktionsmetoder i kombination med internationella influenser från stilriktningar som bland annat namngetts som strukturalism och brutalism. Till detta skall läggas de lokala förutsättningarna kring produktionen och gestaltningen. I många kommuner etablerades alldeles egna variationer på den funktionalistiska estetikens grundteman med mer eller mindre tydliga relationer till nationella och internationella strömningar och förebilder. En viktig förändring av problemställningen under 1960- och 1970-talen utgjordes dock av att grannskapsenheterna planerades i större enheter än på exempelvis 1940- och 1950-talen, vilket skapade nya förutsättningar inte minst för hanteringen av områdenas storleksförhållanden.

Landskap

Bebyggelsen upprättar ofta tydliga kontraster till det omgivande landskapet. Detta uppnåddes både genom stora eller höga byggnadsvolymer eller, vilket var det vanligaste, genom gruppering av ett stort antal mindre byggnadsvolymer som i den stora skalan fortfarande kunde kontrastera mot landskapet som en tydlig sammanhängande struktur. På den här nivån iscensattes även bebyggelsen ofta för att på avstånd kunna upplevas från stora trafikleder.

Närmiljö

På byggnads- och gårdsnivå blir relationerna till väderstrecken en viktig dimension i estetiken. Ofta med elementära effekter som balkonger mot söder och mindre fönster mot norr. I andra fall reflekterar hela byggnadsgrupperingar tydliga relationer till väderstreck och lokalklimat. Många gånger uppstår, genom gestaltningens rationella skärpa, visuella effekter som skulle kunna beskrivas som närmast kosmiska i sina stränga geometriska relationer till väderstrecken och solens rörelser. Den här sortens effekter, medvetet eller omedvetet gestaltade, ligger i linje med den modernistiska estetikens universella anspråk.

Egenart

De många stadsdelarna inom rekordårens bestånd har ofta i detaljutförandet en särpräglad estetik. Utifrån uppdrag och förutsättningar har projektörer och entreprenörer gestaltat och byggt. Nu ett par decennier efteråt kan vi uppfatta såväl genomgående drag som individuella uttryck. Vi kan se hur husen avspeglar den historiska period i vilken de uppfördes, hur tidens tankar om modernisering och urbanisering påverkade det formspråk som valdes. När byggnader och områden träder fram med karaktäristiska särdrag möjliggör det individuella ställningstaganden.

Omdiskuterat, ombyggt, omvärderat

Pionjärandans framtidsoptimism under tidigt 1960-tal byttes för många till besvikelse och missnöje med hur verkligheten gestaltades. Kritiken kom till viss del från dem som bosatt sig i de nya områdena, men den kritik som fick störst genomslagskraft kom från kulturskribenter, forskare och debattörer. Alltsedan dess har förortsmiljöerna ständigt debatterats. Kritiken tilltog i takt med att allt fler förorter blev byggda. Man kunde se att planeringsidealen och förverkligandet oftast inte höll samma standard. Ofta släpade många funktioner efter i utbyggnaden, som kollektivtrafik, affärer eller riktiga skolor. Med tiden bytte kritiken förtecken, och förorterna fick istället symbolisera det genomplanerade samhället.

Genomförd forskning har dock kunnat visa att kritiken ofta bygger på alltför grunda antaganden. Ett inslag som ständigt kritiserats är de statliga normer för bostadens mått och utrustning som togs fram och gällde under perioden. Men normerna rubbade inte någon ordning, eller förde in ett tänkande som inte redan var accepterat. Normerna följde etablerad praxis på byggmarknaden. Att normerna gjordes obligatoriska var statens, kreditgivarens, verktyg för att skaffa garantier för sin låneverksamhet. De var också ett rent pragmatiskt försök att därigenom även sammanfatta och kommunicera kunskap till en yrkeskår som var relativt liten i förhållande till uppdragets omfattning. I praktiken blev de även till formella beskrivningar av de värden som estetiken skulle baseras på.

Kuliss för samhällsdebatten

I början av 2000-talet har kvaliteterna i rekordårens bebyggelse lyfts fram alltmer. Lägenheternas planlösningar framhålls ofta som genomtänkta och rymliga. Arkitekturen i flerbostadshusen, radhusen och villorna diskuteras utifrån estetiska och kulturhistoriska värden, och lyfts fram med sina tidstypiska kvaliteter. Bebyggelsen från rekordåren berättar om de stora greppen och ambitionerna och avspeglar värderingar i det svenska samhället under den här tiden. Stor betydelse för diskussionen om kvaliteterna, och för hur efterkrigstidens förortsmiljöer skall förvaltas för framtiden, har de som bor och använder dem.

Samtidigt har vissa områden ständigt hamnat på löpsedlarna och i massmedia beskrivits som problemområden. Ansenliga satsningar har gjorts för att höja kvaliteten på boendet och närmiljön. Åtgärderna har varit av olika slag, allt ifrån genomgripande ombyggnader och omgestaltningar av arkitekturen till dialoger med de boende för att öka kvarboendet. Man har också prövat namnbyte och försökt locka nya kategorier av boende. Insatserna har under årens lopp organiserats i projektform och antalet projekt som genomförts under 1970-, 1980- och 1990-talen är omfattande och intresseväckande. Vilka problem har samhället identifierat och hur har man försökt lösa dem? Det som många gånger diskuterats i dagspress är problem med anonymitet och kriminalitet men också brister i arkitekturen som beskrivits som stereotyp och storskalig. För de boende kan andra problem vara mer påtagliga, som brist på städning, för få papperskorgar, för få maskiner i tvättstugan. Tekniska problem med fasader och balkonger liksom svårigheter att underhålla materialen har också inneburit att bebyggelsen uppfattats som sliten och tråkig.

Många gånger är detta generella problem som kan påträffas överallt i det samhälle vi idag lever i. Ofta har förorten i debatten använts som symbol eller kanske till och med som kuliss för generella moderna samhällsproblem. Problem som inte kan kopplas till en bestämd plats eller arkitekturstil. Under senare tid har kanske särskilt debatten kring segregation i stor utsträckning byggt många av sina förklaringar på exempel från rekordårens förorter med direkta kopplingar till den byggda miljön.

Bebyggelse och segregation

Det har tagits fram omfattande statistiska underlag som entydigt visar att det i många städer bland annat råder en ekonomisk och etnisk segregation mellan olika bostadsområden och där stadsdelar uppförda under rekordåren ofta varit överrepresenterade på den ena sidan av segregationens spektrum. Kring orsakerna och problemen med detta råder dock fortfarande vitt skilda uppfattningar. De flesta modeller som försöker förklara hur den här segregationen inom städer och samhällen har uppstått är mycket sammansatta. De betonar med olika tyngdpunkt en uppsättning ofta återkommande aspekter som inte sällan även anförs som motiv till olika former av fysiska åtgärder och förändringar. Här följer några av de förklaringsmodeller till segregation som ofta kommit upp i olika kombinationer i debatten.

Mänskliga sociala behov

Förklaringar till segregation som pekar på att för stora ensidiga bostadsområden eller för stora byggnadskroppar genom sin höjd, längd och bredd står i konflikt med grundläggande mänskliga sociala behov. Bebyggelsens och närmiljöernas skala, organisation, gestaltning och färgsättning anses i sig bidra till störda sociala beteendemönster. Det antas ibland även att den fysiska strukturen i sig skapar förutsättningar för brottslighet och kriminalitet. Detta skapar i sin tur en social miljö som, bortsett från att den inte anses kunna fungera, väljs bort av alla som har ekonomisk möjlighet och en ekonomisk segregation uppstår.

Bostadsmarknad

Förklaringar till segregation mot bakgrund av bostadsmarknad och bebyggelseutveckling. Under tidigt 1970-tal var bostadsnöden i Sverige rent matematiskt bortbyggd. Trots detta fortsatte ett relativt omfattande byggande av småhus som även understöddes av samhället genom möjligheter till fördelaktiga ränteavdrag. Detta anses ha lett till att de som hade möjlighet att ta ett visst ekonomiskt ansvar, alltså hade fast inkomst och kunde få lån, föredrog denna boendeform då den till och med i vissa fall kunde visa sig ge en lägre boendekostnad. Detta anses ha bidragit till en ekonomisk segregation mellan dem som

hade möjlighet till detta val och de andra som, enligt den här logiken, blev kvar. Samtidigt tros det ha bidragit till en segregation mellan olika former av hushåll då det ofta var ont om större lägenheter i flerfamiljshusen. Större familjer blev på så vis i praktiken hänvisade att söka sitt boende i småhus.

Socialtjänst

Förklaringar som hänvisar till att de kommunala bostadsföretagen i alltför stor utsträckning kom att användas som en funktion inom den kommunala socialtjänsten. De allmännyttiga bostadsföretagen med sitt stora bostadsbestånd från efterkrigstiden i städernas ytterområden fick ta emot en oproportionerligt stor andel hyresgäster med sociala problem och svag ekonomi. Även detta anses ha bidragit till ekonomisk och social segregation. På liknande sätt anses de allmännyttiga bostäderna även i oproportionerligt hög grad ha använts för att lösa bostadsfrågan för nyanlända immigranter till Sverige vilket antas ha bidragit till en etnisk segregation.

Kulturell eller social gemenskap

Förklaringar som bygger på en föreställning om att människor helst vill bo nära människor med en gemensam kultur och gemensamma värderingar. Detta anses kunna bidra till etnisk och social segregation både mellan svenskar med olika social bakgrund och mellan personer och grupper med olika kulturell bakgrund. Dynamiken bygger helt enkelt på att människor ofta söker sig till sina vänner och likar och bort från ovänner och okända.

Trygghet och säkerhet

Förklaringar som bygger på behov av säkerhet och trygghet. Stödjer sig på föreställningen om en vilja hos människor att öka sin säkerhet och kontrollen över sina liv och ägodelar genom att söka sig till bostadsmiljöer som uppfattas som trygga. Tryggheten anses kunna skapas dels genom tekniska åtgärder, från god belysning och begränsad tillgänglighet till lås och övervakningskameror, men också genom social kontroll inom överskådliga sociala grupper. Avgörande för tryggheten är också att individen själv och familjemedlemmar inte

tvingas konfronteras med asociala eller hotfulla individer i sitt bostadsområde. Denna trygghet uppnås ofta genom att asociala individer kan uteslutas genom höga kostnader för boendet. Det anses därför kunna förstärka en ekonomisk segregation då det alltså krävs en viss ekonomisk standard för att kunna välja tryggheten och därmed att segregera sig.

Läge och kommunikationer

Förklaringar som hänvisar till geografiskt läge. En stor del av rekordårens bostadsbebyggelse planerades som grannskapsenheter i städernas ytterområden. Detta har i många fall hänvisat boende i dessa områden till omfattande pendling för att nå service, kulturutbud och arbetsplatser. Det ses som ett motiv bakom att centralare lägen är mera eftertraktade och därför föredras av dem som har de ekonomiska, eller sociala, möjligheterna att söka sig dit. Systemet med bruksvärdeshyror var bland annat avsett att förhindra denna ekonomiska segregering inom städerna. Men i praktiken fortsatte det geografiska läget att vara viktigt för många människor vid valet av bostadsort. Detta skapade i sin tur förutsättningar för till exempel den svarta handeln med hyreskontrakt. Vid ett bostadsöverskott uppkommer, enligt denna logik, naturligtvis tomma bostäder i ytterområden med sämre kommunikationer.

Stigmatisering

Förklaringar som hänvisar till stigmatiseringen av vissa områden, till exempel med karaktäristisk gestaltning från rekordåren. De bygger på föreställningen om ett behov hos människor att avgränsa sig från det annorlunda. På samma sätt som den täta stenstadens karaktärsdrag under en period oemotsagt fick symbolisera slummen, osedligheten och underklassens boende, har idag vissa delar av rekordårens bebyggelse fått överta denna symbolik.

Det avgörande i det här sammanhanget är inte om denna bebyggelse är bra eller dålig i absoluta termer. Det utslagsgivande är att den på ett tydligt sätt kan användas som symbolisk motvikt till det normala, riktiga eller anständiga liv som den utomstående individen

själv anser sig föra i de sociala kretsar som han eller hon tillhör. Massmedierna, tillsammans med den opinion som gör sig starkast hörd, anses ofta ha ett avgörande inflytande över formuleringen av ”sanningar”. Stigmatiseringen bygger på en uppsättning etablerade sanningar som kan uttalas av var och en utan att denne därmed utsätter sig för risken att ställas till svars för sina uttalanden eller vad man bygger detta vetande på. Sådana påståenden gäller helt enkelt som sanningar. Detta fenomen antas kunna bidra till segregation genom att de som har möjlighet skulle välja att söka sig till områden med en bättre ”image”, men naturligtvis med individens fasta övertygelse om att det är universellt ”bättre”.

Aspekterna på segregation kommer som sagt ofta upp i diskussionerna kring stadsdelar uppförda under rekordåren och används av olika aktörer i den politiska debatten för att uppnå bestämda mål som uppfattas som riktiga eller lönsamma. Sammantaget är det ibland ironiskt att notera att många av de stadsdelar som statistiskt är ekonomiskt svaga och som är negativt utpekade samtidigt är just de stadsdelar som i praktiken skall förmå att ta hand om en oproportionerligt stor andel personer som behöver samhällets stöd på olika sätt. Hur kommer det sig att samhället inte bereder plats för dessa i ekonomiskt och socialt stabila miljöer då det samtidigt råder stor enighet om att detta är bra och viktigt för människor? Detta är en ofrånkomlig aspekt av problematiken som utmanar varje individ och dennes personliga val och prioriteringar i relation till samhället som helhet.

Även i dessa diskussioner kan det vara en tillgång att ta varsamhetens grundhållning på stort allvar och framför allt se på precis det man har i varje enskild situation. Att undvika att applicera generella förklaringsmodeller på verkliga miljöer. Särskilt betydelsefullt är det att kunna identifiera förutfattade meningar som många gånger används som motiv för bestämda åtgärder. Stor respekt måste visas mot de värden som brukare själva uppmärksammar i sina egna miljöer. De flesta av rekordårens områden har i praktiken bebotts av människor som trivts och stannat kvar under långa tider.

Del II

TRE STADSDELAR I FÖRÄNDRING

Att se klart på förutsättningar och förändringar

I de följande fallstudierna lyfts tre bostadsområden från rekordåren fram där planläggning, gestaltning, byggande, förändring och förvaltning studeras i verkliga exempel. Detta är för att skapa en kontakt mellan de övergripande resonemangen i den inledande delen av boken och faktiska processer och åtgärder i verkliga områden i denna del. I framställningen urskiljs tre aspekter, ”Styrande faktorer”, ”Funktioner” och ”Fysisk gestaltning”, i samband med områdenas tillkomst, deras utveckling och med deras aktuella förändringssituationer. Aspekterna betraktas skilda från varandra, för att försöka förtydliga hur de påverkar och överlappar varandra. Detta skall i sin tur belysa vikten av att hålla isär olika faktorer som påverkar möjligheterna att utveckla en varsam hållning inför renoveringar och ändringar. Indelningen gör inte anspråk på att vara en mall för att kalkylera graden av varsamhet utan är endast avsedd som ett hjälpmedel för att kunna se på bebyggelse från rekordåren med klarare ögon.

Styrande faktorer

Under ”Styrande faktorer” behandlas sådana aspekter som har lett fram till olika typer av beslut, det vill säga hur styrningen av planering, byggande, förvaltning och ändringar har sett ut. Det kan handla om direkt politisk styrning på nationell, kommunal eller lokal nivå och är därmed indirekt även en beskrivning av maktfördelning. Även former för lokal delaktighet utgör naturligtvis en styrande faktor. Opinion och media är en annan faktor som ibland tycks ha kraft att påverka besluten inför utveckling och förändringsarbete. Även andra media i form av framtidvisioner för samhällsutvecklingen och statistiska analyser utgör krafter som har en styrande effekt på beslutsfattande. Ytterligare aspekter som kommer in är rena ägandeförhållanden, markförhållanden liksom rent produktionstekniska förutsättningar som blir styrande. Fallstudierna rymmer inte en heltäckande bild utan försöker framför allt peka på några av de samband som blivit tydliga i de tre studerade områdena.

Funktioner

Under "Funktioner" redovisas funktionella förutsättningar och samband, från storstadsnivån ner till byggnadsnivå. Det berör infrastruktur och kommunikationer, social och kommersiell service liksom trivsel och trygghet. Trivsel och trygghet kan vara nära kopplat till underhåll och förvaltning men även till större sammanhang som handlar om befolkningssammansättning samt etnisk och ekonomisk segregation. Förekomsten av brottslighet och våld är ju till exempel fenomen som lätt kan tränga undan upplevelsen av trygghet men som för den skull inte måste ha direkt med lokal förvaltning och underhåll att göra.

Fysisk gestaltning

Under "Fysisk gestaltning" betraktas områdenas rumsliga struktur sådan som den är och har utvecklats, från relationen till landskapet ned till detaljnivå. Områdenas rumsliga karaktärsdrag i volymer och material dokumenteras i bilder och beskrivningar. Att se på områdenas fysiska gestaltning frikopplad från funktioner och styrande faktorer är ett försök att beskriva bebyggelsen skild från det ideologiska och sociala innehåll som den ofta tillskrivs och får symbolisera.

Motiv, förändringar och kulturarvet

Inga förändringar kommer till stånd utan någon form av orsak. Det är naturligtvis en självklarhet, men för att kunna ta varsamhetskravet på allvar i varje enskilt fall är det avgörande att ha en förståelse för vad som driver fram förändringarna i den aktuella situationen. Det kan vara för trångt för de funktioner man vill inrymma. Det kan vara för

kallt eller för dyrt att värma upp. Det kan upplevas som otruggt. Det kan vara fult. Man vill skapa arbetstillfällen. Man vill använda förändringsprocesserna i sig som verktyg för att skapa engagemang, delaktighet och sociala nätverk. Man vill höja standarden och/eller hyresintäkterna. Listan kan göras lång på hur ett förändringstryck kan uppstå. Varsamhetskravet vid ändring ifrågasätter inte motiven till ändringar, men utgör en lagstadgad uppmaning att kritiskt granska och ifrågasätta åtgärderna med avsikt att förhindra att befintliga värden går förlorade.

Dessa värden kan naturligtvis på olika sätt stå i konflikt med samtida politiska strömningar eller rådande estetiska föreställningar och kraven på funktionell standard. Kulturmiljövården kan bygga upp kunskap om hur olika idéströmningar och maktstrukturer tagit sig uttryck under olika epoker och med vilken teknik och i vilken estetik. Däremot är det inte något mål för kulturmiljövården att i sin kunskapsuppbyggnad, som bland annat syftar till att vara ett stöd vid varsamma förändringar i den byggda miljön, prioritera vissa ideologiska strömningar eller estetiska preferenser och funktionella lösningar framför andra. Då våra unga bebyggelsemiljöer för oss alla samtidigt symboliserar mycket näraliggande kulturella erfarenheter blir det särskilt viktigt att försöka hålla isär våra samtida ideologiska, estetiska och funktionella värderingar från de värderingar som utgjorde bakgrunden till föregående generationers samhällsbygge.

Den schematiska framställningen åskådliggör utgångspunkterna och struktureringen av fallstudierna. Genom att föra in ändringsmodellerna exemplifieras konsekvenser av olika möjliga förhållningsätt till ändringar. Dessa har här fått tidsanda som ledord men kan naturligtvis ersättas av helt andra teman som exempelvis "herrgårdsstil", "småstad" eller "high-tech".

	Styrande faktorer	Funktion	Fysisk gestalt
Utgångsläge:	Den byggda strukturen avspeglar prioriteringar av de individer, grupper eller maktstrukturer som hade inflytande över planerings- och byggprocessen och senare ändringar.	Den byggda strukturen svarar mot funktionskrav uppställda i sin tid samt senare tillägg.	Den fysiska gestalten uppvisar ett antal form- och stilelement som är karaktäristiska för sin tid.
Förändringsmodell: "Arv" →	Försök att förstå de ursprungliga prioriteringarna bakom bebyggelsens tillkomst och tillämpa dem även vid förändringar.	Försök endast att bevara och underhålla denna funktionsstandard.	Försök att bevara objektets fysiska gestalt och ta den som förebild för nödvändiga förändringar.
Förändringsmodell: "Uppdatering" →	Försök att nå synteser mellan de ursprungliga prioriteringarna och prioriteringarna hos samtida maktavare inom plan- och byggprocessen.	Försök att finna synteser mellan ursprunglig funktionsstandard och samtida funktionskrav eller behov.	Försök finna synteser mellan ursprunglig fysisk gestalt och samtida formgivning.
Förändringsmodell: "Samtid" →	Försök att ge samtida maktavare inom byggprocessen fritt spelrum för prioriteringar utifrån sin samtids värderingar.	Försök att konsekvent uppgradera hela strukturen till samtida funktionskrav eller behov.	Försök att genom förändringar ge en ny samtida gestalt åt den byggda strukturen.

Alby – engagemang och förändring

Det finns med tiden allt fler exempel på bostadsföretag som utvecklar ett aktivt förändringsarbete i dialog med sina brukare och hyresgäster. Motiven har varit lite olika och ibland oklara. I vissa fall har initiativet och de ekonomiska resurserna kommit uppifrån som reaktioner på segregationstendenser i samhället och indikationer på ett generellt svagt politiskt engagemang i vissa stadsdelar eller områden. Under vissa tider har även den arbetsmarknadspolitiska situationen inom byggsektorn utgjort ett mer eller mindre uttalat motiv för att få igång ombyggnadsåtgärder. I andra fall kommer initiativet från bostadsföretag eller kommuner, som har haft problem med tomma lägenheter och stor genomflyttning i vissa bostadsområden som dessutom ofta fått negativ publicitet. Att engagera brukare och hyresgäster i förändringsarbete blir en metod för att bygga upp lokala sociala nätverk och engagemang i det egna bostadsområdet. Detta förväntas på sikt ge en större social stabilitet och därigenom öka kvarboendet och områdets attraktivitet; i förlängningen till bostadsföretagets fördel.

I Alby driver Botkyrkabyggen ett kontinuerligt förvaltnings- och förändringsarbete som bygger på att försöka fånga upp olika former av initiativ och förslag från brukare och hyresgäster och föra dem vidare i en dialog mot eventuellt genomförande. Även inför större nödvändiga underhållsåtgärder engageras brukare i dialog kring val av åtgärder. Bostadsföretaget strävar efter att bedriva arbetet oberoende av tillfälliga ekonomiska stödprogram för att nå självständighet och långsiktighet i arbetet. På det här sättet uppstår också ett förändringstryck i området som i vissa fall berör bebyggelsen. Alby är ett intressant exempel på hur brukarnas inflytande kan administreras inom ramen av ett stort kommunalt bostadsföretag. Det visar också på vissa motsättningar mellan brukarnas värdering av sin boendemiljö och hur man förvaltar samma miljöns karaktäristiska kännetecken från det sena folkhemsbygget.

I Alby kom ingen konstnärlig utsmyckning av området till stånd i den ursprungliga planeringen. I samband med förändringarna 1995 uppfördes konstverket Astrolab i samarbete mellan en konstnär och skolbarn i Alby.

Styrande faktorer – två kommuner med egen mark

Utgångsläge

Mot bakgrund av Stockholms ihållande expansion, regeringens mål för bostadsbyggande från 1964 samt en stark opinion som krävde en snabb lösning på bostadsbristen riktades Stockholms kommuns blickar även mot grannkommunen Botkyrka för att där undersöka möjligheterna till expansion. Avgörande var att Stockholms stad sedan tidigare redan ägde stora markområden i Botkyrka kommun och ville nu driva fram en planläggning av området. Motivet var framför allt att säkra stadens bostadsförsörjning. Vid sidan om Stockholms marktillgångar i området fanns på förhand goda förutsättningar med avseende på kommunikationer och övrig teknisk försörjning. Möjligheten att bygga ut tunnelbanan till Norsborg utgjorde i sig en grundläggande förutsättning.

Utöver detta var inte minst topografi, geologi, natur och kulturvärden vid Mälaren och Albysjön viktiga aspekter som hade ett avgörande inflytande på planeringen. Styrande blev bland annat grundläggningsförhållanden framför allt med avseende på de djupa lerskikten i dalarna. Stora hus planerades på fast grund eller på lera då man i dessa lägen ändå fick räkna med förhöjda kostnader för grundläggning genom plansprängning eller pålning. Lättare småhus kunde förläggas till randområden mellan höjderna och lerområdena och i vissa lägen där lerans torrskorpa ansågs pålitlig.

Arkitektkontoret Höjer Ljungqvist fick uppdraget att utarbeta generalplanen för exploateringen inför ”Botkyrkastaden” som skulle rymma bostäder åt 45 000 invånare. Planen omfattade Norsborg, Hallunda, Eriksberg, Alby och Fittja och genomförandet skulle administreras av Svenska Bostäder i Stockholm. Markegendomarna i Alby var de enda inom planområdet som tillhörde Botkyrka kommun. Genom att marken ändå var kommunägd gick det relativt okomplicerat att låta den omfattas av den övergripande planeringen för Botkyrkastaden.

Utbyggnaden var dock delvis problematisk genom de dramatiska effekter på befolkningens mängd och därmed de plötsligt ökande krav på offentlig service som den skulle innebära för den relativt lilla kommunen Botkyrka som skulle mer än tredubbla sin befolkning mellan 1965 och 1975.

Även detaljplanerna för Alby utarbetades från 1969 och framåt av Höjer Ljungqvist och anslöt mycket nära till riktlinjerna i generalplanen. Stor vikt lades vid samarbetet kring integreringen av social service som skola, barntillsyn, kultur och fritid. Man förutsåg även möjligheter till samutnyttjande av lokaler för till exempel utbildning, kultur och fritidsaktiviteter. Det var också mycket viktigt att skapa förutsättningar för en snabb och kostnadseffektiv produktion för att få ut så mycket som möjligt av varje investerad krona, vilket även gynnades genom formerna för de statliga lånen knutna till bostadsbyggandet. Generalplanen rymmer, med överraskande detaljering, även huvuddragen för bebyggelsens orientering och relationer till landskap och omgivning. Redan där framställs till exempel den långa raden av skivhus i norr på Albyberget i en form som ligger mycket nära det slutliga genomförandet. Även det övergripande greppet att gruppera de båda bebyggelsegrupperna, på berget och i dalen, kring två stora inre grönområden med skolor finns med redan i generalplanen.

Inom detaljplanens uppsatta ramar gick uppdraget att projektera flerfamiljshusen i Alby till Riksbyggen under arkitekt Kai Sucksdorf. Byggherre var dock det kommunala bostadsföretaget Botkyrkabyggen, som endast i begränsad omfattning hade projekterat och byggt i egen regi. Istället hade man redan vid upprepade tillfällen just anlitat Riksbyggen som projektör och Kai Sucksdorf som arkitekt. Riksbyggen hade en egen utvecklingsavdelning som tog fram nya tekniker och metoder för det moderna byggandet som effektivt skulle kunna möta funktionskraven. Intressant i sammanhanget var att Riksbyggen, till skillnad från exempelvis Svenska Bostäder som bland annat byggde Norsborg, ännu inte hade inriktat sig på metoder för industrialiserad elementbyggnadsteknik utan främst koncentrerade sig på utvecklingen av platsbygge. Detta förhållande blev också avgörande för valet av byggnadsteknik i Alby.

Utveckling

Innan alla delarna av den i generalplanen förutsedda bebyggelsen i Botkyrkastaden hade hunnit genomföras bromsades byggverksamheten plötsligt vid mitten av 1970-talet. Bostadsbristen i Stockholm var övervunnen och samtidigt fick Botkyrkastaden en allt hårdare kritik av

en ny opinion som växte fram. Ganska snart uppstod en social situation i stadsdelen som allt tydligare avvek från Stockholms genomsnitt, präglad av bland annat lägre inkomstnivåer och högre ohälsotal, men även en från genomsnittet avvikande etnisk sammansättning av befolkningen. Detta, i kombination med kritiken mot Botkyrkastaden som urban lösning, resulterade mer eller mindre direkt i en rad av politiskt initierade insatser i Botkyrkastaden vilka pendlade mellan att lösa sociala problem och problem i den fysiska miljön då man utgick från att det fanns starka samband.

Bland annat med bilder av bebyggelsen på Albyberget illustrerades kritiken mot Botkyrkastaden där inte minst färgsättningen i Alby tycks ha gett kritiken särskilt god näring. Bebyggelsen blev i folkmun till en pansargrå Berlinmur. Arkitekt Lars Sterner och konstnären Bo Alsén fick redan i slutet av 1970-talet i uppdrag att, oberoende av arkitekten Kai Sucksdorfs intentioner, jobba fram en ny färgsättning för området vilken bland annat beaktade Albys funktion som port till Stockholm genom att genomföra en färgsättning som kunde anses typisk för den svenska huvudstaden. Man fick även med ett investeringsbidrag, kallat markkronan, i uppdrag att förbättra utemiljöerna kring husen och på gårdarna.

Alby var sedan i förhållande till norra Botkyrka som helhet relativt lugnt under en längre tid. Botkyrkabyggen drev en sparsam men kontinuerlig förvaltning av området och man hade som regel uthyr. Emellertid hade man alltså en relativt resurssvag befolkning som ofta också hade utländsk kulturell och språklig bakgrund vilket ställde återkommande krav på samhälleliga insatser för att möta särskilda behov, inte minst inom skolan. Först i början av 1990-talet kom Alby in i en direkt negativ utveckling, med tilltagande omflyttning och allt fler tomma lägenheter i området, vilket direkt skapade ekonomiska underskott i förvaltningsbudgeten för området.

Vid mitten av 1990-talet får man under en period åter en mycket intensiv medial bevakning av "eländet och kriminaliteten" i området, särskilt starkt pådrivet av Aftonbladet men även skildrat av en anspråksfull medieproducent som redaktionen bakom TV-programmet *Strip-tease*. I Tore Perssons ungdomsroman *Dödspolare* från 1994 får Alby utgöra berättelsens hotfulla scenbild. Områdets dramatiska

mytbildning blir till ett aktivt verktyg i romanens spänningsuppbyggnad. Istället för att bryta en negativ utveckling i Alby verkade dessa insatser från media snarare leda i motsatt riktning för vakanserna, genomflyttningen och förslitningen i området fortsatte.

Samtid

År 1995 fick Botkyrkabyggen en ny VD och därmed började man aktivt utveckla en ny förvaltningsstrategi. Viktiga målsättningar var att se till att driva förvaltningen uteslutande inom företagets egna ekonomiska ramar och på så sätt slippa styras av villkoren i tillfälliga stödprogram med olika profilering. Dessa stödprogram uppfattas ha en dubbel effekt då ansökningsförfarandet för att få del av medlen många gånger tvingar fram en svartmålning av området för att påvisa behovet av stöd. Det innebär att man tvingas fokusera på områdets negativa sidor samtidigt som man i ett långsiktigt arbete naturligtvis måste ta fasta på och utveckla kvaliteterna.

Andra viktiga målsättningar var dels att återföra de boendes erfarenheter och kunnande om fastigheterna till bostadsföretaget och dels att stödja ett lokalt engagemang kring åtgärder och förändringar.

Metoden från bostadsföretagets sida är att systematiskt försöka fånga upp alla former av synpunkter och förslag till utveckling. Dessa initiativ ges sedan av bostadsbolaget stöd genom kompetens och resurser riktade mot lokalt ansvarstagande från individer eller föreningar för att själva utreda och driva frågan, och för att i sin tur nå fram till faktiska åtgärder. Arbetsmetoden bygger i stora drag vidare på de erfarenheter Botkyrkabyggen gjorde i Norsborg i samband med renoveringar och ombyggnader där under slutet av 1980-talet och början på 1990-talet. Viktigt att påpeka är dock att metoden i stor utsträckning måste anpassas till områdets egna förutsättningar. Norsborg var till exempel grupperat i tydliga gårdsstrukturer med ett begränsat antal lägenheter kring varje gård. Detta gav naturliga indelningar av arbetsgrupper i organisationen av boendemedverkan. I Alby är gårdsbildningarna större och bildar inte tydliga grupper på samma sätt som i Norsborg vilket tvingar fram andra sätt att driva processen. En annan skillnad, som framför allt påverkar innehållet i processen, var att det i Norsborg inte fanns

några parkeringsgarage eller källare och lägenhetsförråden låg i trapphusen i direkt anslutning till lägenheterna. Detta ledde till att en stor del av trygghetsfrågorna som blivit aktuella i Alby aldrig kom på tal i Norsborg. Det har varit avgörande att nå fram till de problemställningar som har varit unika för området i sig och hantera dem utifrån de lokala förutsättningarna.

Ett inslag som man från bostadsföretagets sida ser som viktigt i medbestämmandeprocesserna är att manifesteras inledningar och avslutningar av processer och åtgärder i någon form av aktion eller händelse kopplat till lokalt kulturliv. Detta anses skapa bättre förutsättningar för fortsatt arbete och ger också en möjlighet att skapa positiv uppmärksamhet utåt.

I samband med att man inledde det nya arbetet 1995 kom från de boendes sida starka reaktioner mot parkeringsgaraget i Alby centrum, som av många uppfattades som en symbol för otryggheten. Till saken hör att samma garage även figurerat i flera olika medier som symbol för otrygghet och brottslighet. Efter en tid av undersökning och utredningsarbete kom man fram till att man skulle kunna riva parkeringsgaraget och skapa ett nytt torg framför tunnelbanestationen. I den här situationen såg man möjligheten till en manifestation av händelsen i sig och början på en ny process. En idé för manifestationen var att arrangera en offentlig sprängning av garaget inför publik. På grund av närheten till övrig bebyggelse och de underjordiska anläggningarna för tunnelbanan var detta inte möjligt. Istället revs delar av garagets fasad ut mot det lilla torget vilket skapade en scen där ett scenprogram med lokala kulturgrupper genomfördes.

Åtta månader senare stod Alby torg färdigt för invigning, utan parkeringsgaraget och med en ny vägginskription med ”Albys gyllene regler”, vilka författats av elever vid skolorna i Alby. Fredagen den 13 september 1996 arrangerades så en ny festlighet i samband med

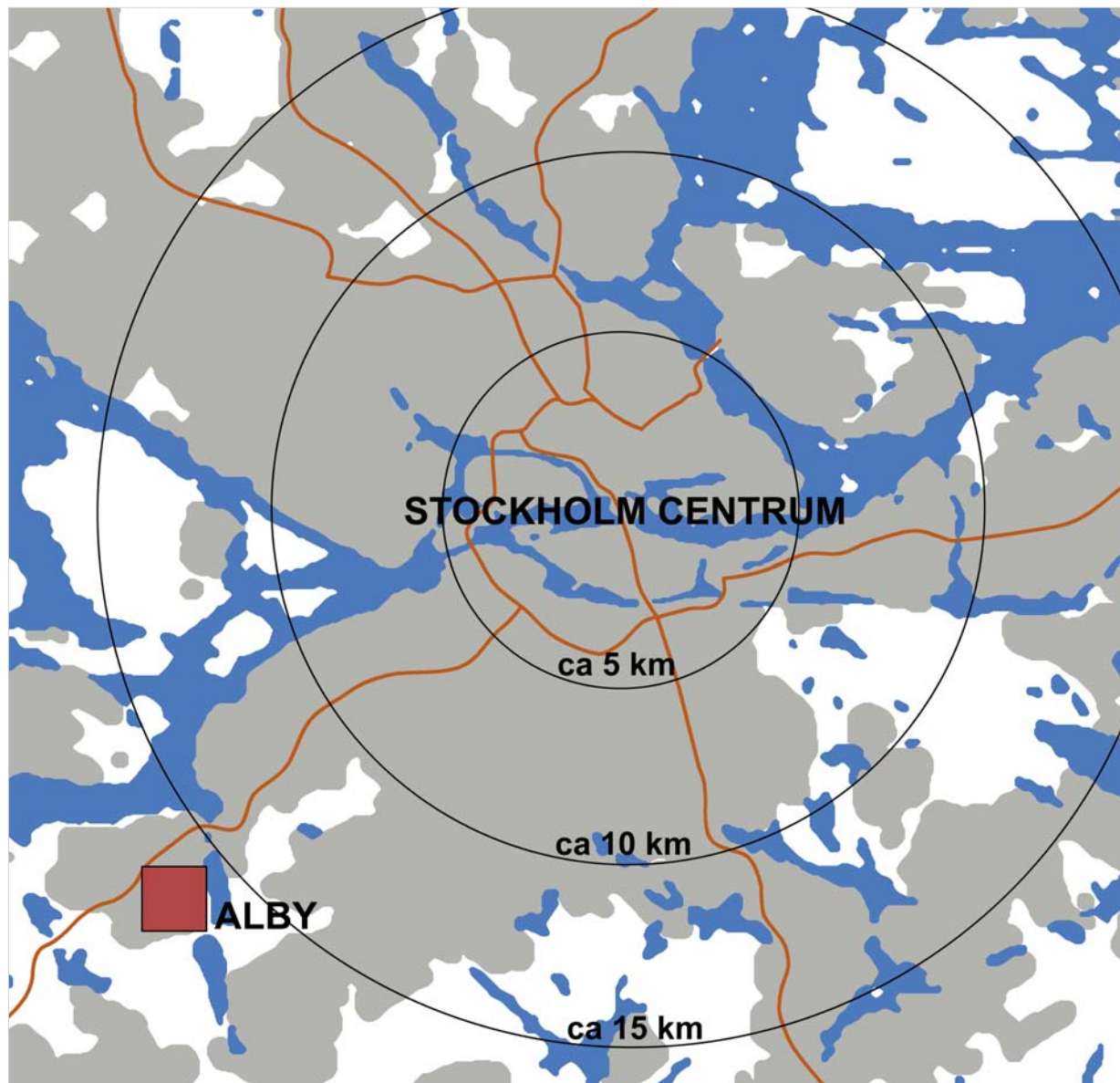
invigningen som genomfördes av kronprinsessan Victoria, också detta ett önskemål från boende i området. Torget skulle senare även kompletteras med ett konstverk, ”Astrolab”, utfört i ett samarbete mellan konstnären Mattias Larson och elever på skolorna i Alby.

Arbetet med boende och insamlandet av synpunkter började i punkthusen i centrum. Där liksom i de efterföljande delarna av området väcktes framför allt frågor kring trygghet där man var överens om behovet av bättre belysning samt inbrottssäkra lägenhetsförråd. Dessutom väcktes önskemål om en rikare gestaltning av entréerna som uppfattades som mörka och tråkiga.

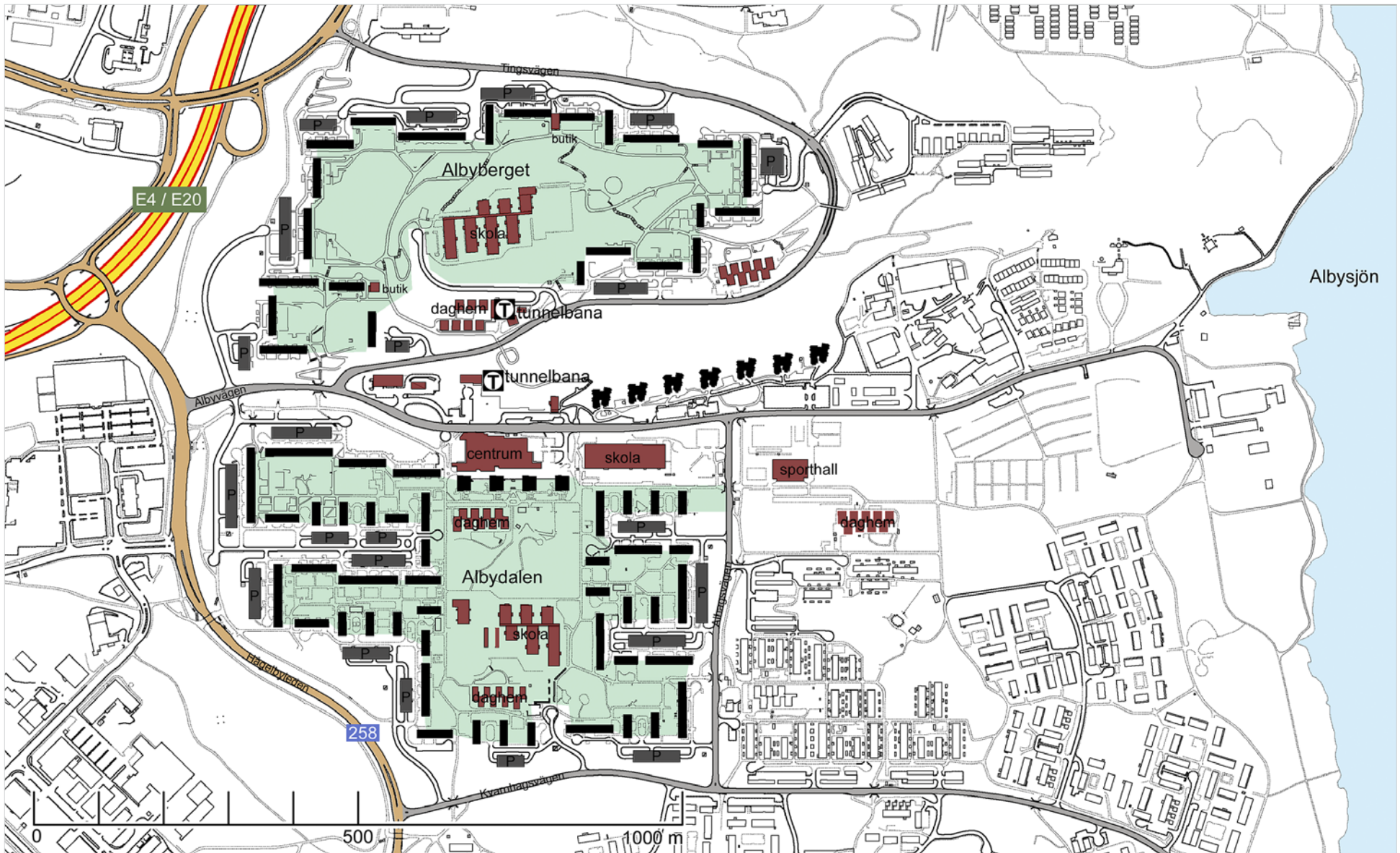
Mot bakgrund av rent tekniska problem med fasaderna uppstod även frågan om en ny färgsättning vilket också blev en fråga kring vilken synpunkter hämtades in bland hyresgäster. Även den här gången var det arkitekt Lars Sterner som fick i uppdrag att ta fram färgsättningsförslag till ombyggnaden. Den här gången presenterades och antogs förslag som skulle bryta de stora byggnadsvolymerens skala genom en vertikal uppdelning av fasaderna i färgfält. Det var också han som tog fram förslaget till omgestaltning av punkthusens entréer vid centrum. Lösningen var i sitt utplägg baserad på mönsterverkan genom färg och materialvariationer mer eller mindre direkt påverkat av arkitektens egna studier av orientalisk arkitektur och en nyligen genomförd studieresa till Samarkand. Förslaget vann direkt och unisont gillande bland de boende och fick sedan ligga till grund för gestaltningen av övriga entrépartier i området.

Medbestämmandeprocessen bygger i grunden på att de boende själva tar ställning till standardnivån på olika lösningar och bedömer hur mycket man är beredd att betala för den. Åtgärderna för lägenhetsförråden slutade exempelvis med en lösning som kom att kosta hyresgästerna cirka 40 kr/månad. På det här sättet hanteras varje förslag till utveckling och förändringar som kommer upp till diskussion.

Översiktskarta över Storstockholm.

Områdeskarta över Alby.

Funktion – stark infrastruktur för en modern stadsdel

Lägenhetsfördelning i hela Alby 1999.

1 rok	313	6,7 %
2 rok	820	17,5 %
3 rok	1 687	36,1 %
4 rok	942	20,2 %
5 > rok	642	13,7 %
Summa	4 673	100,0 %

Hyresrätt	3 545	bostäder
Bostadsrätt	293	bostäder
Äganderätt	823	bostäder

Utgångsläge – grannkommun söder om Stockholm

Stadsdelen norra Botkyrka, eller Botkyrkastaden som den kallades, ligger cirka 20 km söder om Stockholms centrum men har dessutom flera andra lokala samband. Administrativt hör stadsdelen till Botkyrka kommun vilket knyter den till kommunens huvudort Tumba. Trots det är relationen till Stockholm i praktiken starkare med avseende på relationen arbete – kultur – bostad. För övrigt utgör även Huddinge och Flemmingsberg i grannkommunen andra centrum som hör till norra Botkyrkas lokala sammanhang. Till Tumba knyts stadsdelen genom Hågelbyleden som trafikeras av kollektivtrafikens bussar. Huddinge och Flemmingsberg förbinds genom Botkyrkalänken som också trafikeras av kollektivtrafikens bussar. Kontakten med Stockholm utgörs av norra Botkyrkas starkaste kommunikationer, E4/E20 och tunnelbanans röda linje. Ända sedan utbyggnaden av norra Botkyrka har det varit underskott på arbetsplatser i förhållande till antalet bostäder vilket leder till ett stort beroende och nyttjande av infrastrukturlänkarna framför allt till och från Stockholm.

Norra Botkyrkas stadsdelar Norsborg, Hallunda, Eriksberg, Alby och Fittja är koncentrerade kring tunnelbanestationerna som därigenom också förbinder stadsdelarna sinsemellan. Närmast T-banestationerna ligger tätare bebyggelse med flerfamiljshus och i områdenas ytterkanter ansluter radhusbebyggelse. Områdena förbinds genom ett vägsystem för motorfordon och ett annat för cykel och fotgängare. Framför allt Fittja, Alby och Eriksberg är avgränsade

bebyggelsegrupper med natur- och parkområden mellan stadsdelarna. Med vatten försörjs området via huvudlänken mot Stockholm från Norsborgs vattenverk vid Norsborgs gård. Även fjärrvärme och avloppssystemen är fullt utbyggda och dimensionerade för vidare expansion.

Bebyggelsen med flerfamiljshus i Alby kan indelas i två bebyggelsegrupper. Den ena på berget med cirka 1 300 lägenheter och den andra i dalen nedanför mot söder med cirka 2 000 lägenheter. Mellan områdena leder en huvudgata in mot centrumet med tunnelbanestation och ursprungligen ett stort parkeringsgarage avsett för pendlare som skulle kunna ta tunnelbanan in till Stockholm. I centrum finns servicefunktioner samlade i direkt anslutning till högstadieskolan som rymmer offentligt bibliotek och en teaterlokal. Från huvudgatan utgår lokalgator fram till fastigheterna och parkeringsgaragen för de boende. Till huvudgatan ansluter två lokalgator som leder runt de båda områdena med hållplatser för kollektivtrafikens bussar. På berget har man skapat ett sammanhängande bilfritt naturrum dit dagis och grundskola har förlagts. I dalen grupperar sig fem storgårdar kring ett motsvarande naturrum med grundskola och dagis.

Flerfamiljshusen i Alby utgörs av två typer varav den absoluta majoriteten utgörs av 7–8-våningars skivhus. I direkt anslutning till Alby centrum är dessutom fyra punkthus uppförda. Samtliga bostadshus är konstruerade med platsgjutna betongstommar och utfackningsväggar i lättbetong. Fasaderna har en infärgad tunnputs. Byggnaderna har genomgående platta tak av tjärpapp med invändig avvattning. Lägenhetsförråd finns i bottenvåningarna med undantag för punkthusen där de delvis är förlagda till vindsvåningen. Gemensamma stortvättstugor finns endast i bottenvåningarna på vissa av husen i en husgrupp och delas alltså mellan flera fastigheter.

Utveckling

Norra Botkyrka fungerar i princip i enlighet med planerna och vidare exploatering har bara förekommit i begränsad omfattning. I vissa delar har dock relativt stora insatser för förbättringar av den fysiska miljön kommit till stånd, till exempel i Norsborg och Hallunda. Viss industri och framför allt storhandel har också etablerat sig men obalansen mellan antalet bostäder och tillgången på arbetsplatser har

varit konstant. Den statistiskt sett resurssvaga genomsnittsbefolkningen i norra Botkyrka har även satt ramarna för utvecklingen av handel, service och tjänster i området.

Stadsdelen Alby fungerar också fram till idag med de huvudfunktioner som etablerades i samband med utbyggnaden av Botkyrkastaden. Bebyggelse, service, tjänster och infrastruktur är i stort desamma som för 30 år sedan med undantag för cirka 250 bostadsrättslägenheter som tillkom 1994 i åtta 10-våningars punkthus vid Alby centrum. Tomtmarken var också redan i den ursprungliga generalplanen avsedd för bebyggelse.

Insatser gjordes under tidigt 1980-tal för att berika utemiljön då bland annat ett stort antal träd och buskar planterades. Vid samma tidpunkt målades även fasaderna om ut mot E4/E20 för att ge området ett bättre ansikte utåt. Tillgången på parkeringsplatser i området har aldrig utnyttjats fullt och framför allt parkeringsgaraget vid centrum kom i stor utsträckning att stå outnyttjat.

Fasaderna på flerfamiljshusen från 1970-talet har med tiden i vissa lägen uppvisat 45 graders sprickor runt fönstren och otätheter mellan lättbetongstenarna har uppstått. Särskilt på Albyberget, med sitt mer utsatta läge, har dessutom fukt trängt in i otätheterna och skapat fuktskador som i vissa fall till och med har gett skador inne i lägenheter. Vidare har det i gavellägenheterna på grund av den stora andelen yttervägg ibland varit svårt att upprätthålla acceptabla inomhustemperaturer.

Man hade i området ett relativt stort slitage både genom intensivt nyttjande samt brott och skadegörelse och det var svårt att hålla jämna steg med underhållet. Mot bakgrund av detta bytte man mellan 1987–1989 ut samtliga trädörrar i portarna mot ståldörrar med armerat glas för att höja tryggheten och minska de löpande kostnaderna för underhåll.

Fönstrens ytterbågar stod inte emot utomhusklimatet och de hade fått svåra fukt- och rötskador. Samtliga ytterbågar byttes mot aluminiumbågar mellan 1990–1994. Badrumsfönstren hade skador både från insidan och utsidan och de byttes ut helt mot fönster med PVC-bågar.

I samband med nya kommunala ambitioner för avfallshanteringen har samtliga sopnedkast i fastigheterna stängts av och sophanteringen

sker nu med källsortering vid så kallade miljögårdar som inrättats vid ett antal samlingspunkter i området.

Samtid

År 1995 påbörjades ett nytt förändringsarbete i Alby som har resulterat i ett antal åtgärder. Mot bakgrund av tekniska problem som uppstått var man tvungen att reparera och putsa om fasaderna i området. I samband med detta har man även valt att tilläggsisolera gavelfasaderna, framför allt för att förbättra inomhusklimatet. Dessa åtgärder öppnade även möjligheter att i dialog med de boende genomföra en ny färgsättning av bebyggelsen då en ny puts under alla omständigheter skulle bli aktuell. Att skapa lokalt engagemang förväntas i sig bidra till att minska slitaget och höja tryggheten i området.

Det lågt utnyttjade parkeringsgaraget i centrum revs och gav plats för en större torgbildning och nya verksamheter. Genom en planändring inom delar av området öppnar kommunen nu delvis för vissa former av verksamheter i byggnader som tidigare endast fick användas av boende.

Från inomhuscentrumet anlades en ny förbindelse mot parken genom en stor trappanläggning ner mot parken i söder som också har restaurerats. I en strävan att öka trivseln och ytterligare stärka lokalt engagemang ges efter hand portarna i området en ny och mera omfattande gestaltning med ny belysning.

Samtliga lägenhetsförråd får ett nytt och säkrare utförande för att försvåra inbrott och som en ytterligare trygghetsåtgärd begränsas tillgängligheten till trapphus och tvättstugor genom ett digitalt nyckel-system med magnetkort. Detta fungerar som nyckel till det egna trapphuset samt ger tillgänglighet till tvättstuga endast på den tid som bokats med kortet.

Från 1999 har man i Alby hela lägenhetsbeståndet uthyrts och man har till och med bostadskö till bostäderna i området. Därigenom kan bostadsföretaget i praktiken ställa högre krav på sina blivande hyresgäster till exempel med avseende på fast inkomst vilket, om tendensen håller i sig, kan skapa nya förutsättningar för drift, underhåll, trygghet, förvaltning, utnyttjande av parkeringsplatser, serviceutbud etc.

Albyberget–Botkyrkastaden cirka 1994.

Fysisk gestalt – stadsdel med utsida och insida

Utgångsläge – stor bebyggelse i naturen

Landskapet i norra Botkyrka präglas av stora orörda naturområden med markanta höjdsträckningar, dalar och sjöar. Mellan 1969–1975 tillkom omfattande bebyggelse i området som koncentreras i bebyggelsegrupper på höjderna och i dalarna medan de branta sluttningarna som regel lämnats obebyggda. Framför allt bebyggelsen på Albyberget, i Fittja och Eriksberg utgör, genom sina lägen uppe på höjder och sina olika arkitektoniska karaktärsdrag, tydliga landmärken i det kuperade landskapet. Genom att byggnadsvolymer ordnats i grupper bildar de sammanhängande volymer som framträder som tydliga enheter i relation till det kuperade landskapet. De samverkar även med de större infrastrukturlänkarna vilka också antar markanta former som blir tydliga i landskapet.

På Albyberget bildar bebyggelsegruppen en monumental och nästan slutna byggnadsvolum ut mot motorvägen och dalen i norr. I söder öppnar sig området ner mot Albydalen. Genom att bebyggelsen mot norr nära nog konsekvent har inordnats på en och samma nivå samverkar de enskilda byggnadsvolymer ännu starkare för att skapa en sammanhängande horisontal taklinje i kontrast till det kuperade landskapet och naturen. Fasaderna mot norr hade ursprungligen en mörk gråton, vita fönsterbågar och en bred ockragul takavslutning i korrugerad aluminiumplåt. Den arkitektoniska idén bakom den ursprungliga färgsättningen utgick ifrån en föreställning om att husen utåt skulle ansluta till ljusvalören i den omgivande naturens vegetation. De svagt vinklade uppbyggda hiss- och ventilationstornen på byggnadernas tak faller genom upprepningen in i helheten och understryker den.

I kontrast till de mycket slutna fasaderna mot norr står fasaderna mot söder och in mot det stora naturområdet kring Albybergets krön. Här är putsen ljus och fasaderna artikuleras genom de indragna balkongerna med sina fronter och vertikala murpartier i brunt tegel som markerar de ljusa trapphusen.

Gång-/cykelbro över E4, Albyberget i bakgrunden.

Albyberget, markant läge vid E4:s infart till Storstockholm.

Uppe på Albyberget, inne på gården.

Den ursprungliga färgsättningen på Albyberget, en annan gråton än i Albydalen.

Grundskolan på Albyberget, samma typ som återfinns i Albydalen och i de andra bostadsområdena i norra Botkyrka.

Trappa i granit ner från skolan på Albyberget.

I samband med anläggningsarbetena gick här stora delar av den ursprungliga vegetationen förlorad och det blev kalt.

På krönet av berget ligger en enplans skolbyggnad i faluröd träpanel och brunt tegel uppförd i ett paviljongsystem kring en utsträckt sammanbindande arkad. I anslutning till skolan ligger en sportplats och en lekplats med plaskdamm. Skolan har vidsträckt utblickar över landskapet och omges av branta stödmurar av betong i norr och söder. Trappor, ramper och gångvägar leder ned från skolan mot de omgivande bostadshusen.

Albybergets sydsluttning har lämnats obebyggd och även här leder ramper och trappor genom naturområdet ner mot Alby centrum och Albydalen. Centrumet präglades ursprungligen av ett stort parkeringsgarage av platsbyggnad i fyra våningar som anslöt direkt till den underjordiska tunnelbanestationen och centrumet med ett litet överbelyst inomhustorg.

Från centrum leder två raka gång- och cykelvägar i söder och väster ut i dalenområdet och ner mot Albysjön. Direkt vid centrum, i vinkeln mellan dessa axlar, ligger fyra 14-vånings punkthus i ljus puts. De ansluter i sin tur direkt till det centrala naturområdet i dalen kring vilket den övriga bebyggelsen grupperar sig. Mitt i naturområdet ligger en skolbyggnad av samma typ som på Albyberget. Bebyggelsemönstret i dalen följer samma gestaltungsprincip som på Albyberget med en rad av byggnader som sluter området utåt mot bilvägarna. Greppet förstärks genom färgsättningen med mörka återhållsamma fasader utåt och ljusa och rikare artikulerade fasader inåt. Mot det centrala naturområdet ansluter fyra storgårdar mellan bostadshusen. Mellan dessa gårdar, på husens baksida, leder återvändsgator fram till portarna samt till parkeringsgaragen utförda i obehandlad betong gjuten mot brädförm. De är i regel i två våningar med ett parkeringsdäck under tak och ytterligare ett ovanpå under fri himmel. Fasaderna som vänder sig mot garagen är utförda med den mörka putsen som konsekvent vänds bort från gårdarna.

Gångväg i öster från Albysjön under huvudgata mot punkthusen vid centrum.

Ljusa fasader in mot gårdsmiljöerna och mörka utåt i Albydalen, Albyberget i bakgrunden. Notera de vertikala nischerna i mörkt tegel som markerar trapphusen in mot gårdarna.

Parkeringsgaragen i obehandlad betong gjuten mot brädform.

Uppmärksamma fönstersättningens mönsterverkan samt hur husets sockel följer topografin utan att detta avspeglas i avslutningen uppåt.

Mörk balkongfasad ut från stadsdelen.

Skivhusen utgörs av enkla volymer som konsekvent orienterar sig parallellt med eller vinkelrätt mot nord – syd-axeln. Utifrån väderstrecksorienteringen och hur varje enskild byggnadskropp förhåller sig till gårdsbildningar och områdets in- och utsida varierar fasadmotiv och färgsättning. Gavelfasaderna följer genomgående samma mönster artikulerat med en sidförskjutet fönstersättning och den ena långsidans balkongsida som en tydlig vertikal i ljusmålad betong skild från den putsade gavelns fasadliv.

Takavslutningen utgörs av en bred plåtfodring i korrugerad aluminium som följer fasadens livförskjutning vid balkongsidan. Den markerade sockelvåningen är vid gavlarna utförd i platsgjuten betong mot brädform och är tillika indragen bakom den putsade gavelns fasadliv. Längst ute på hörnen möter betongsockeln långsidornas sockelvåning i mörkbrunt murverk. Gavlarna varierar endast i färg beroende på deras orientering i förhållande till gårdarna och området, ljusa gavlar in mot gårdarna, och mörka mot områdets eller gårdsbildningens utsida.

Långfasaderna bygger på två huvudtyper. Den ena är den rena fönsterfasaden där fönstersättningen och kombinationen av fönsterstorlekar genom upprepningen skapar en karaktäristisk mönstereffekt i den stora homogena putsytan. Den andra typen är balkongfasaden där de indragna balkongernas lätta och genombrutna materialföring i aluminiumplåt, metallräcken och den bakomliggande träinfattade uppglasningen står i kontrast till putsytornas fasta volymer. Balkongfasaden avslutas alltid utåt med en tunn vertikal betongskiva som utgör sida på den yttre balkongen. Dessa båda huvudmotiv förekommer sedan, beroende på väderstrecksorientering och förhållandet till gårdar, i olika kombinationer med två varianter av sockelvåningen. I båda fallen är sockelvåningen i brunt tegel indragen bakom den putsade ytans fasadliv. I det ena fallet utgör sedan sockeln endast en mycket starkt betonad horisontal som oförmedlat bryts av öppningar för de indragna portarna. I det andra fallet artikuleras hela fasaden genom att sockelns material och fasadliv bildar en grund vertikal nisch med trapphusets fönster på varje halv våning. De enkla entrédörrarna på den här sidan ligger i sockelns fasadliv och är ibland placerade symmetriskt under nischen eller till höger eller vänster under den utskjutande putsade fasadskivan.

Utveckling – växande utemiljö och ny regional färg utåt

I samband med anläggningsarbetena röjdes stora områden på träd och växtlighet och den första tiden var närmiljön kring den nytillkomna bebyggelsen kal och outvecklad. Med tiden har träd och buskar kommit till och vuxit upp. På gårdarna möts man av alltmer upp-
vuxna parkanläggningar medan påfallande vildvuxna naturområden ansluter utanför de planlagda områdena och skapar starka kontraster framför allt på Albyberget. Utemiljöerna bär också tydliga spår av ett intensivt nyttjande och slitage. På många ställen leder upptrampade genvägar såväl över anlagda gräsytor och planterade häckar, som genom naturmarken omkring bebyggelsen.

Bebyggelsen på Albyberget fick mot norr och väster tidigt en ny färgsättning i ockragul som är en traditionell färg i Stockholms bebyggelse. Åtgärden gav byggnaderna en betydligt ljusare karaktär och som i praktiken underströk kontrasten till den omgivande vegetationen och landskapet. Samtidigt tonades kontrasterna inom fasaden ned genom att ställa den nya ljusare kulören mot den redan från början gula takavslutningen och de vita fönstersnickerierna. Trots variationen av ett antal olika gul-toner bands bebyggelsen fortfarande samman till en enhetlig bebyggelsegruppering.

Vissa fasader har fått sprickor och puts har fallit ned men i övrigt har de stått emot tiden relativt opåverkade. Balkongfronterna i korrugerad aluminium har i vissa lägen fått bucklor men är annars väl bibehållna och har inte ändrats.

Skivhusens gavlar har i hela området fått en kompletterande färgsättning av sockelpartiet i platsgjuten betong mot brädform. Dessa partier har målats i en färgton som ligger nära falurött. Målningen upphäver betongens karaktäristiska kulör och materialitet. Med tiden har dessa partier dock fått en stark patina genom att färgen långsamt har vattnats ur och betongytan träder åter fram.

Även de karaktäristiska parkeringsgaragen i platsgjuten betong har fått en stark patina av väder och vind särskilt präglad av en stark rödaktig fällning som tonar ut uppifrån och ner.

Ljus gavel och fönsterfasad. Sockelvåningen i mörkt tegel betonar hur den putsade byggnadsvolymen lyfts från gårds- och parknivån.

Den andra färgsättningen i ockragult på Albyberget.

Ursprungligt utförande av sockelparti, uppmärksamma förskjutningarna av fasadlivet.

Belysningsstolpar och skyltning i området har inte heller lämnats opåverkade av tiden och de står ofta lutande utmed gångvägar, infarter och trappor.

Samtid – markering av portar och ännu en färgsättning

Bebyggelsen i Alby får i samband med en ny puts också en ny färgsättning. Inom ramen av en begränsad färgskala delas fasaderna upp vertikalt genom färgfält som ligger relativt nära varandra i valör och kulör. De nedre två våningarna markeras dessutom horisontalt och skapar en form av sockelmotiv. Färgskalan som huvudsakligen baseras på gråtoner ansluter därigenom delvis till den ursprungliga färgsättningen. Däremot är det fortfarande utpräglat ljusa kulörer som får bebyggelsen att på avstånd framför allt smälta samman med himmelsfärgen medan sockelfältet är utfört i mörkare valörer och smälter på så sätt ihop med valören i markens vegetation. Då även denna färgsättning präglas av enhetlighet kommer byggnadsvolymerna fortfarande att hållas samman till tydliga grupperingar.

Ingång från gårdssidan sakligt infogad i sockelns murförband. Den ursprungliga trädörren är utbytt mot en ståldörr med armerat glas.

Den tredje färgsättningen av fasaderna på Albyberget, ut från området.

Ny gestaltning av entréerna till punkthusen. Förslaget uppskattades mycket av de boende och fick utgöra utgångspunkten för de fortsatta ändringarna av entréer.

Entréerna har också i samklang med den nya färgsättningen fått en starkare artikulering. De följer en gemensam grundprincip men anpassas till de olika varianterna på entrésituationen som finns i området. De accentueras i fasaden genom en markant färgsättning av fasadpartiet kring porten. På den sida av husen där entrédörren sitter i fasadlivet markeras den genom ett enkelt skärmtak som bärs upp av ett eller två dekorativa stöd samt en inramande plattsättning med enkel mönsterverkan. På den andra sidan av husen där entrédörren är indragen i sockelvåningen tillkommer endast skärmtaket med belysning och det indragna entrépartiet målas vitt.

Ett nytt inslag i miljön är de nya "miljögårdarna" som utgörs av grupperingar av gröna containrar avsedda för olika materialfraktioner.

Ny gestaltning av entré mot gårdssidan, symmetrisk placering.

Ny gestaltning av entré mot gårdssidan, asymmetrisk placering.

Renoverat och tilläggsisolerat entréparti med ny färgsättning.

Kommentar – bebyggelse, opinion och förändring

I det föregående kan vi ana hur styrande faktorer, funktioner och bebyggelsens fysiska gestalt i Alby har samspelat på olika sätt sedan området planerades och byggdes och fram till idag. Inplaceringen av bebyggelsen i landskapet kan utifrån vissa ståndpunkter anses vara okänslig men den är inte omedveten och den ger starkt uttryck åt de värden och förutsättningar som var vägledande för de inblandade planerarna, arkitekterna och entreprenörerna. Ur det perspektivet går det alltså att påstå att det är väl gestaltat.

Det fanns en stark opinion bakom att bygga många bostäder, kommunerna Stockholm och Botkyrka hade ett stort inflytande, bostadens standard och närheten till service, kommunikationer och naturområden för friluftsliv prioriterades högt. En rationell bostadsproduktion var en självklarhet, såväl utifrån rent estetiska utgångspunkter som mot bakgrund av bristen på arbetskraft. Bebyggelsen i Alby ger genom sin gestaltning ett karaktäristiskt uttryck för precis dessa värden.

Bebyggelsen på egna villkor i sitt sammanhang

Byggnaderna mot norr på Albyberget är ordnade på ett sådant sätt i landskapet så att deras gemensamma volym framhävs. De massiva slutna fasaderna med sina takavslutningar på precis samma höjd bildar en kraftfull horisontell markering i kontrast till landskapet. Denna iscensättning av bebyggelsen kan uppfattas som en uppvisning av kommunens kapacitet att genomföra storslagna moderna projekt. Samtidigt går det inte att ta miste på den direkta närheten till naturen, med skog och sjöar. Bebyggelsen blev inte heller endast till ett renodlat uttryck för den kommunala planeringens oinskränkta makt, utan framställer naturligtvis samtidigt med all önskvärd tydlighet, att det byggdes många bostäder. På sitt sätt ett direkt och synligt svar på opinionen och efterfrågan.

Bebyggelsen som bärare av de värden som låg bakom den lever vidare. Den ursprungliga färgsättningen avspeglar hur bebyggelsegrupperna i Alby förhåller sig till den omgivande naturen i norra Botkyrka och de offentliga rum som de omsluter. Fasaderna som vänder sig ut från området gavs systematiskt en mörk gråton som

skulle smälta samman med den omgivande vegetationen. Fasaderna in mot park och gårdsrummen, där människor vistas nära husen, fick däremot en ljus puts och ger från den sidan en annan upplevelse av bebyggelsen. Färgsättningen genomfördes i hela området, med mindre skillnader mellan dalen och berget. Den visar på att det är medvetna ställningstaganden som ligger bakom arbetet med att förverkliga en idé.

De enskilda byggnaderna bär också på ett antal karaktärsdrag som avspeglar värden som låg bakom deras utformning. Dessa kan dock inte ytligt reduceras till några av funktionalismens välkända stildrag, med hus i park, enkla volymer, den räta vinkeln, upprepningsetetik, ingen dekor, platta tak och hus på pelare. Utmaningen är att se vad som karaktäriserar byggnaderna just i Alby mot bakgrund av dessa tongivande ideal i tiden. Hur har de omsatts just här? Det går att upptäcka en hel del bara genom att seriöst gå in och faktiskt se närmare på hur form, färg och material samverkar i de enskilda byggnaderna och byggnadsdelarna.

Ett tydligt exempel i Alby är den speciella utformningen av sockelvåningarna med långsidornas fönsterlösa mörkbruna tegelmurar och gavlarnas markering av sockeln i betong gjuten mot brädform. Sockeln lyfter visuellt upp den del av husen som rymmer bostäderna från den omgivande gårds- och parknivån. Detta understryks av att den övre byggnadsvolymen dessutom kraftigt skjuter ut över sockelpartiet. Lösningen visar hur byggnaden förhåller sig till omgivningen. Det offentliga eller halvoffentliga parkrummet går ända fram till det enskilda huset och det reflekteras tydligt i byggnadens utformning genom att den slutna muren utan fönster inte skapar någon kontakt med husets insida. Förhållandet ligger nära funktionalismens förebilder med hus på pelare och hus i park men har här fått ett alldeles eget uttryck i form, färg och material, just i Alby.

Även gestaltningen av portarna kan ses som ett konsekvent uttryck för byggnadens förhållande till omgivningen. De enkla öppningarna i sockelvåningarnas mörkbruna murpartier skapar ett mycket direkt möte mellan byggnadens inre och de omgivande halvoffentliga gårds- och parkrummen. Materialen och detaljerna i entrén framhäver genom

sin nedtonade enkelhet det direkta mötet. Det är många som i debatten har hävdad att det är felaktigt att byggnader har den här typen av förhållande till sin omgivning och det har ofta i beskrivningarna reducerats till ren torftighet. Det har även dragits slutsatser som anses peka på att detta påverkar det sociala livet negativt. Det leder alltså ofta till åtgärder i syfte att korrigera denna felaktighet. Oberoende av dessa teorier och åtgärder utgör gestaltningen av exempelvis entréerna ändå ett tydligt karaktärsdrag hos bebyggelsen och bör uppmärksammas som sådant utifrån sina egna kvaliteter.

Grupperingen av bebyggelsen, dess färgsättning, funktioner, form och detaljer avspeglar förutsättningarna för den här bebyggelsens tillkomst och utgör starka och tydliga karaktärsdrag. I förvaltningen och vid förändringar i bebyggelsen är det viktigt att de som har inflytande i processerna lyckas ta ansvar för hur de på bästa sätt kan utgå från bebyggelsens egna karaktärsdrag och förutsättningar. Om förvaltning och förändringsarbete till exempel sker i nära dialog med brukarna så måste ansvaret för bebyggelsen som kulturmiljö tas upp även i de diskussionerna.

Ändringen som debattinlägg

Det är intressant att följa hur kritiken mot norra Botkyrka och Alby använde vissa yttre egenskaper hos bebyggelsen som illustration. Man lyfte fram utsidan, alltså det man såg när man åkte förbi och trots dess storslagna och monumentala drag fanns det inte längre någon beredskap att för ett ögonblick erkänna dessa uppenbart effektfulla egenskaper hos bebyggelsen. En ny tid hade börjat.

Det är intressant att notera att Botkyrkabyggen också snabbt reagerade på kritiken. Bara några år efter att Alby var färdigbyggt genomfördes en ny färgsättning av den del av bebyggelsen på berget som vänder sig ut mot motorvägen och omvärlden. Bebyggelsen åt de andra hållen och nere i dalen, som omvärlden alltså inte ser, lämnades oförändrad. Både den ursprungliga färgsättningen och den senare färgsättningen hade var för sig rimliga och logiska förklaringar. Den ursprungliga har redan nämnts men avfärdades sedan som felaktig och den nya färgsättningen skulle inte längre relatera sig till naturen utan istället ge regional förankring genom att utföras i en typisk ”Stockholmsfärg” – ockragul. Logiken förstärktes av Albys strategiska läge

Första färgsättningen från cirka 1972 – naturfärg.

Andra färgsättningen från cirka 1978 – Stockholmsgult.

Tredje färgsättningen från 1999 – indelning av fasader.

som Storstockholms södra port. Det verkligt intressanta är dock hur bostadsföretaget genom förändringen av bebyggelsens färgsättning i princip reagerar på förväntningarna hos en, möjligen, ”allmän” opinion kanaliserad genom medierna. Arkitekturen blir i sig ett redskap för att svara med ett debattinlägg.

I förändringarna under 1990-talet går det att ana liknande mönster men med nya aktörer. Åter riktade medierna sin uppmärksamhet mot Alby i en intensiv bevakning av området med den fysiska miljön som bakgrund till verklighetens dramatik. När sedan bostadsföretaget vände sig till sina brukare och boende för att hämta in synpunkter och förslag till utveckling av området resulterade detta bland annat i förslag till ändringar av den fysiska miljön. Man enades bland annat om ännu ett färgsättningskoncept samt att riva parkeringsgaraget i centrum och i dess ställe skapa ett nytt gemensamt torg. Rivningen inleddes med ett kulturevenemang och ett halvår senare invigdes torget av kronprinsessan Victoria.

Samtidigt som det outnyttjade parkeringsgaraget med sina enligt beskrivningarna otrygga miljöer försvann, är åtgärden även en symbolhandling riktad mot omvärlden och kan även denna gång uppfattas som en sorts debattinlägg. ”Hotfullt parkeringsgarage ersätts av välkomnande torg” blir det entydigt goda budskapet där den fysiska miljön i sig själv är det slagkraftiga mediet. Exemplet visar också på de flytande gränser som råder mellan verkligheten som den uppfattas på en viss plats och verkligheten som den framträder genom medierna.

Individens möjligheter i ett större sammanhang

Torget i Alby har senare även fått ett nytt konstverk ”Astrolab”. Det har medvetet placerats i centrum av den cirkel som fortfarande antyds genom resterna av spiraluppfarten till det numera rivna parkeringshuset. Det är en sorts solur som hålls upp på ett fundament vilket klätts med keramiska plattor. Konstverket har utformats i samarbete med en konstnär men varje enskild platta är individuellt utformad av skolbarn i Alby. Konstverket är i sin form ett enkelt exempel på hur en rad individuella insatser kan samverka inom en sammanhållen helhet. Symboliken i ”Astrolab” kan också vara överförbar på andra delar av Botkyrkabyggens ambitioner för utveckling av sitt område, i nära dialog med sina brukare.

Det är fortfarande Botkyrkabyggen som äger hela beståndet av flerfamiljshus i Alby och det är alltså fortfarande i denna administrativa skala som förändringarna genomförs om än i ny organisation. Lösningen i Alby är intressant då den å ena sidan inom ramen av dialog med boende och brukare försöker utveckla formerna för delaktighet och å andra sidan ändå håller sig inom ramen av ett genomgående gestaltningskoncept för förändringarna. Detta innebär att samtidigt som förändringarna tillmötesgår exempelvis önskemål om variation och mindre enheter bidrar gestaltningskonceptet till att områdets karaktär, som den sammanhängande bebyggelsegrupp den ofrånkomligen är, ändå bibehålls.

Karaktär från igår – värdering idag

I några av de yttre förändringarna i Alby går det att se hur bebyggelsens karaktärsdrag i sig har uppfattats som just det problem som måste korrigeras. Om detta beror på en skev verklighetsbild i mediernas, brukarnas eller omvärldens bedömning av bebyggelsen eller att vissa färger, former och strukturer verkligen är felaktiga, är det med stor sannolikhet omöjligt att enas om. Förändringsåtgärderna utgör dock i sig svaren som de som varit delaktiga i förändringsprocesserna har funnit på frågan vid olika tillfällen. Grått var fel – gult var rätt eller likadana portar var fel – olika portar var rätt osv. Besluten har uppfattats som helt riktiga precis som den ursprungliga gestaltningen ursprungligen också uppfattades som riktig. Förändringarna har trots allt genomförts för att tillfredsställa någon form av nya eller förändrade behov, en självklarhet i en levande stadsdel. Däremot har den moderna bebyggelsen i Alby hittills inte värderats eller diskuterats utifrån kulturella och historiska värden.

På vilket sätt bebyggelsen avspeglar sin tid och tillkomst samt senare ändringar har ännu inte varit en fråga som man på allvar har intresserat sig för i förändringsprocesserna. Eftersom ändringarna i Alby ändå har varit måttfulla och inskränker sig till nya färgsättningar utan genomgripande ändringar av material och byggnadsvolymen samt begränsade tillägg vid entréer har nya krav och önskemål kunnat tillfredsställas utan att genomgripande radera ut bebyggelsens ursprungliga karaktär.

Almgården – tradition och förvaltning

De flesta bostadsområden från rekordåren förvaltas långsiktigt utan genomgripande förändringar. Under de senaste åren har även en del större insatser gjorts som tagit sin utgångspunkt i värden som uppmärksammats i den befintliga bebyggelsen. Intressanta exempel är nytillverkning av balkongfronter i Grindtorp i Stockholm och restaureringen av ett långt skärmtak med integrerad konstnärlig utsmyckning i Hjällbo i Göteborg.

Tekniska problem med vissa byggnadsdelar är ett självklart motiv för att genomföra förändringar. I samband med att man åtgärdade tekniska problem med fasadbeklädnaden i bostadsområdet Almgården valde fastighetsförvaltaren att även passa på att tilläggsisolera och ge fasaderna en förändrad gestaltning. Även andra byggnadsdelar fick ett nytt utförande. Som konsult anlätades den arkitekt som ursprungligen var med och gestaltade området och som fastighetsförvaltaren samarbetat med sedan dess. Inför de nya lösningarna försökte man framför allt ta in erfarenheten från nästan 30 års förvaltning av området.

Åtgärderna i Almgården är intressanta då de å ena sidan ger exempel på varsamma tekniska möjligheter, å andra sidan visar på de motsättningar som kan uppstå mellan att förvalta byggnaders karaktär och samtidigt uppnå nya mål. 1960-talets funktionalistiska estetik upplevs stå i konflikt med nya estetiska krav på bebyggelsen. Detta trots att fastighetsförvaltningen har präglats av ett långsiktigt underhåll och en uppskattning för bebyggelsen i Almgården. Med samma byggherre och med gemensamma bakomliggande visioner är området Almgården också en teknisk och idémässig släkting till den funktionalistiska 25-våningsikonen Kronprinsen i centrala Malmö.

Konstverket "Rymdskott" uppfördes i samband med nybyggnationen av Almgården efter ritningar från produktdesignern Stig Karlsson vid IFÖ-kakel. Betongrörsegment med en beklädnad av keramiska plattor.

Styrande faktorer – planering och företagstradition

Utgångsläge

Mot bakgrund av prognoserna för befolknings- och konjunktur-utvecklingen i Malmö och viljan att höja bostadsstandarden planerade kommunen under slutet av 1950-talet och början av 1960-talet att successivt bygga ut området Rosengård. Området ligger inom Malmö kommuns inkorporering av västra Skrävlinge från 1911. I samband med regeringsmål från 1964 att bygga en miljon bostäder på tio år ökades takten och omfattningen för utbyggnaden. Området Rosengård, som i sin tur delas in i Törnrosen, Apelgården, Kryddgården, Örtagården och Herrgården påbörjades i en första etapp redan 1963 och följdes av etapp II och III mellan 1968–1972. Sammantaget skulle resultatet bli en stadsdel för upp emot 25 000 människor. Parallellt med utbyggnaden i Rosengård köpte storbyggmästaren Hugo Åberg in ett markområde direkt utanför Rosengård inom Malmö kommuns inkorporering av Husie från 1935. Området ligger alldeles intill Jägersro villastad, som Åberg tillika hade köpt in och planerat för småhusbebyggelse. Genomförandet påbörjades 1965 och låg i linje med generalplanen för området. Almgården skulle omfatta cirka 1 000 bostäder i flerfamiljshus med en måttlig hyresnivå.

Hugo Åberg hade redan byggt mycket aktivt i Malmö och drev bland annat fram byggandet av kvarteret Kronprinsen, den nya läktaren till Jägersro liksom Jägersro motell m.m. Redan på 1930-talet hade han kommit i kontakt med arkitekten Thorsten Roos och konstruktören Karl Nordström. Åberg arbetar sedan konsekvent vidare med dem båda i kommande projekt under nästan 30 år framåt. På liknande sätt utvecklas ett konsekvent samarbete med Skånska Cementgjuteriet som var stående entreprenör för Hugo Åbergs byggnadsprojekt. Därigenom påverkades projekten av metod- och teknikutvecklingen vid Skånska Cementgjuteriet.

Hugo Åberg framstår i beskrivningar som en utpräglad visionär. Genom sina många personliga kontakter såväl inom Malmös förvaltning liksom byggentreprenörerna lyckades han även förverkliga en del av sina visioner. Åberg gjorde flera studieresor, bland annat till USA, och hämtade upp idéer och lösningar som han sen gav i uppdrag åt arkitekten Thorsten Roos att gestalta. I visionerna ingick

byggandets industrialisering samt att finna lösningar kring de nya utrymmesbehov som uppstod i samband med den ständigt tilltagande biltrafiken. En ytterligare dimension i visionerna var Åbergs personliga intresse för ridsport, tennis och fäktning vilket i praktiken utövade ett tydligt inflytande på programskrivningen av projekten, därtill kom även konstnärliga utsmyckningar som ett självklart inslag.

Vid Thorsten Roos arkitektkontor börjar direkt efter avslutade studier arkitekten Kurt Hultin som skulle komma att föra kontoret vidare efter Thorsten Roos. Hultin jobbade alltså nära tillsammans med Roos, bland annat i samband med Kronprinsen och ett antal flerfamiljshus i Ribersborg. Där arbetade han också med en hustyp som var smal på mitten och bredare på gavlarna vilket påminner om höghustypen i Almgården men i en varierad form. Han kom att bli ansvarig arkitekt för bebyggelsen i Almgården som visar tydliga släktskap med tidigare projekt för Åberg med en anspråksfull blandning av boende, avkoppling, service, och parkering. Bland annat går det att se paralleller mellan intresset för parkeringsfrågan i samband med projektet Kronprinsen som i början av 1960-talet stoltserade med ett av Nordens största underjordiska garage med plats för 1 300 bilar, och lösningen i Almgården. Det betydligt mindre spektakulära projektet med sina 1 000 bostäder fick 10 år senare inte mindre än 900 bilplatser i underjordiskt garage. Till garaget hörde även särskilda tvättplatser för bilarna. Parallellerna fortsätter och även materialföringen i Kronprinsen skulle få påverka utformningen i Almgården. Bland annat finner man exakt samma kombination av väggar i glasmosaik och kalkstensgolvs både i entréerna på Kronprinsen och i Almgården.

Konstverket ”Rymdskott” vid områdets infart är en ytterligare talande bild över hur Åbergs olika projekt kunde vara förbundna med varandra. Konstnären Stig Karlsson var anställd som industridesigner på IFÖ, storproducent av sanitetsporslin och keramiska plattor, och hade redan ett antal år tidigare gjort en stor utsmyckning till Kronprinsens inomhustorg med den något provocerande titeln ”Pengar”. Till sammanhanget hör även att IFÖ dessutom var leverantör av de keramiska plattor som användes till de industritillverkade fasad-elementen för Kronprinsen.

Utveckling

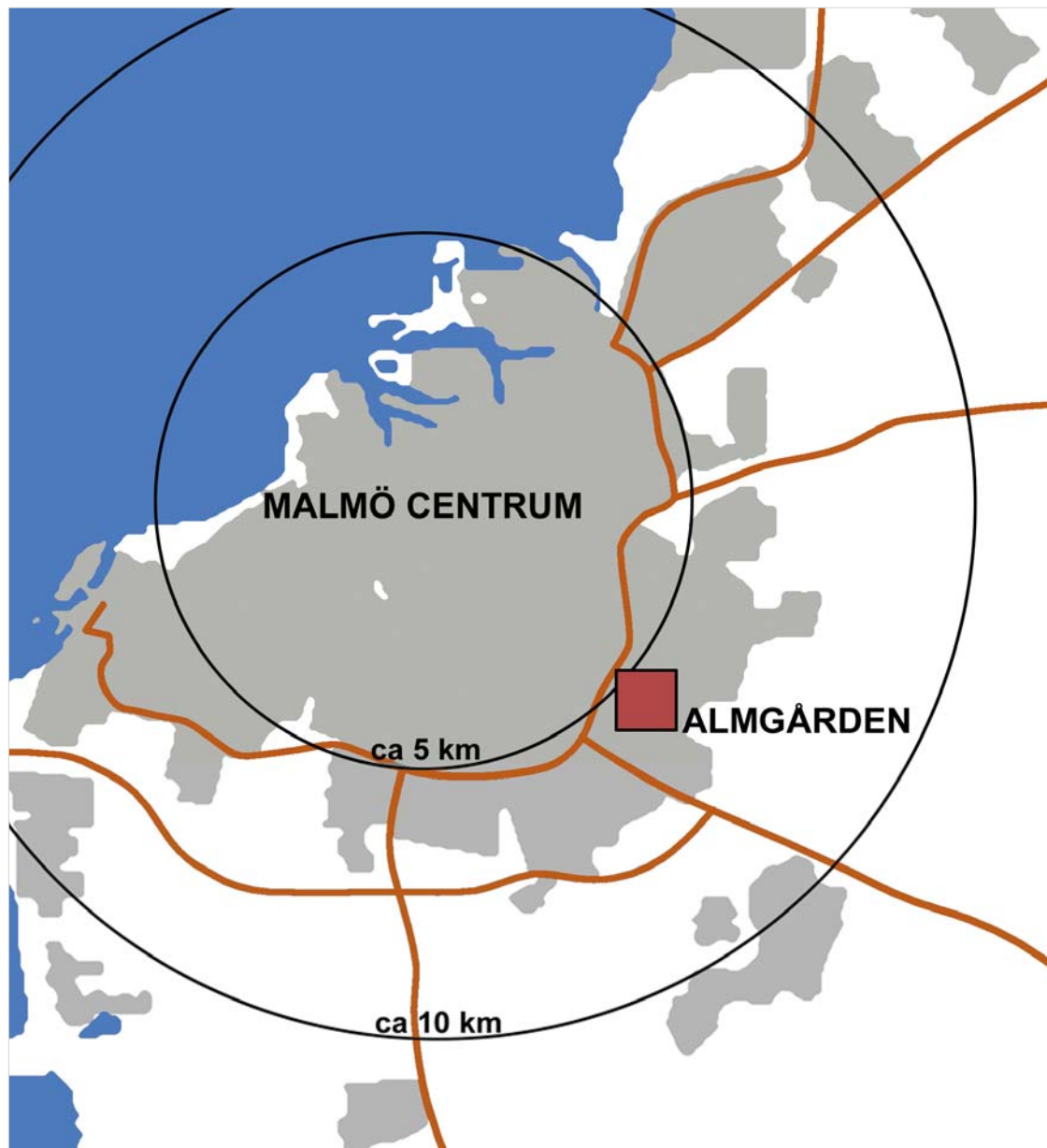
Medan de angränsande bostadsområdena i Rosengård kort efter färdigställandet fick problem med outhyrda lägenheter och social obalans utvecklade sig Almgården till ett relativt stabilt område utan nämnvärda sociala problem eller lägenhetsvakanser. Almgården blev det sista område som planerades och byggdes av Hugo Åberg som själv omkom i en bilolycka mitt under projekteringen av området 1969. Företaget Hugo Åberg Fastigheter övertogs av hans dotter och verksamheten inriktades på ren fastighetsförvaltning av det bestånd som man hade byggt upp under de senaste 35 åren. Förvaltningsmodellen har inneburit att underhåll och marknadsföringen av beståndet i princip har utgått från grundtankarna i den ursprungliga planeringen och gestaltningen. I marknadsföringen av Almgården betonas kvaliteterna med hus i park, de bilfria gårdarna, de goda parkeringsmöjligheterna i inomhusgarage, och närheten till såväl grönområden som det välsorterade shoppingcentrumet B&W i anslutning till Jägersro. Förvaltningsföretaget har löpande tagit initiativ till ett antal mindre förändringar i området, framför allt för att underlätta en långsiktig förvaltning.

I samband med uthyrningar arbetade man aktivt från förvaltningens sida med att undvika en generell snedrekrytering av hyresgäster både med avseende på försörjningsförmåga som på etnisk bakgrund. I praktiken innebar detta att vissa personer nekades hyreskontrakt mot bakgrund av detta och år 2000 utgjordes endast 16 procent av Almgårdens hyresgäster av personer med utländsk bakgrund jämfört med 28 procent för Malmö som helhet. Andelen av befolkningen som 1997 uppbar socialbidrag låg precis på genomsnittet för Malmö. Utöver viss uppmärksamhet i samband med nybyggnationen har Almgården inte förekommit i medierna överhuvudtaget. Från förvaltningsföretagets sida uppger man att man medvetet har försökt att driva förvaltningen av området utan att färgas av, eller dras in i, debatten kring 1960- och 1970-talens bostadsbyggande.

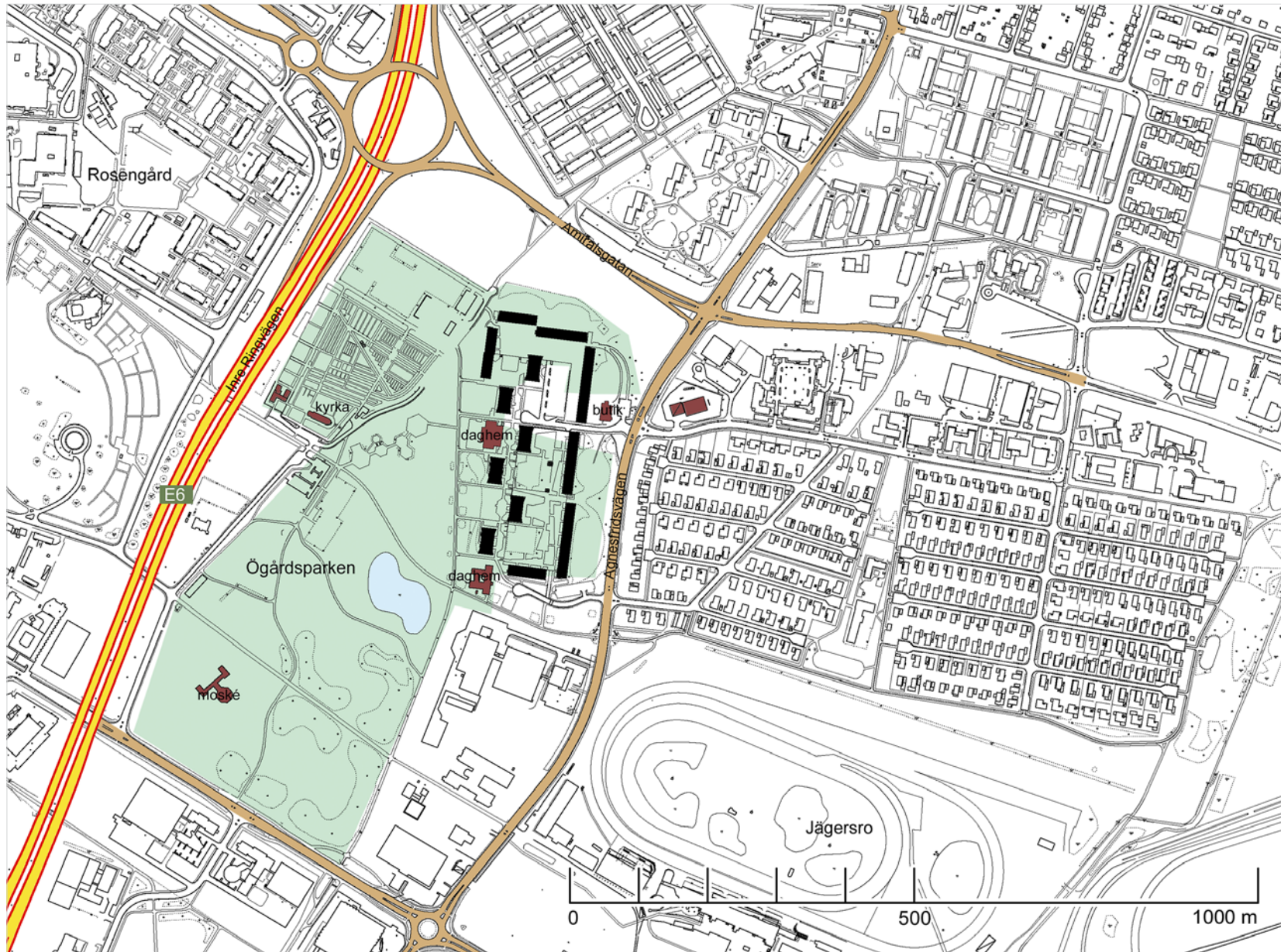
Samtid

Mot bakgrund av vissa tekniska problem i kombination med problem att få hela lägenhetsbeståndet uthyrt mot slutet av 1990-talet bestämde sig förvaltningsföretaget för att genomföra en renovering och ombyggnad för att lösa de tekniska problemen och samtidigt höja områdets attraktivitet. Avgörande för valen av förändringsåtgärder var att föra in erfarenheter från förvaltningen för att på så sätt förbättra förutsättningarna, kvalitativt och ekonomiskt, för den framtida servicen och förvaltningen.

Som arkitekt för ombyggnaden anlätades Kurt Hultin som varit med och planerat Almgården i slutet av 1960-talet. Arbetet med att ta fram lösningarna har baserats på nära personliga kontakter mellan förvaltningen och arkitektkontoret. Ombyggnadsprojektet utförs trots sitt omfång inom ramen för löpande underhåll och finansieras utan bidrag. Initiativet till ombyggnaden kom från Åbergs Fastigheter AB och utifrån det har man informerat och fört dialog med hyresgästerna via möten med den lokala hyresgästföreningen i området. Principen för samarbetet bygger på kommunikation via förtroendevalda hyresgästrepresentanter som i sin tur informerar och hämtar in synpunkter från hyresgästerna.

Översiktskarta över Malmö.

Områdeskarta över Almgården, Malmö.

Funktion

Lägenhetsfördelning Almgården:

Totalt 998 lägenheter

1 rok	196
2 rok	253
3 rok	471
4 rok	68

Utgångsläge

Utbyggnaden av Rosengård tar vid cirka 2,5 km från Malmö centrum och sträcker sig sedan ytterligare 2,5 km mot sydost utmed huvudleden Amiralsgatan som förbinder innerstaden med den inre ringleden. Området är uppbyggt kring ett centrum som förlagts i en stor inomhusanläggning över Amiralsgatan. Almgården ligger också utmed Amiralsgatan men utanför Rosengård och den inre ringleden cirka 5 km från Malmö centrum. Malmös kollektivtrafik baseras uteslutande på bussar och från Almgården till Malmö centrum tar det cirka 20 min. Med cykel kommer man på anlagd cykelbana till centrala Malmö på 10–20 minuter och med bil på 5–10 minuter. På en buss-hållplats avstånd ligger B&W:s stormarknad och Jägersro travbana.

Almgården omfattar 998 lägenheter, fördelade på sju lamellhus med 5 våningar och sex höghus med 10 våningar. Till området hör 1 000 parkeringsplatser som ingår i lägenhetshyran och som i huvudsak är förlagda under gårdarna och med direkt anslutning till trapphusen. Bjälklagen över garagen bär ett 40–50 cm tjockt lager av matjord vilket har räckt för att skapa möjligheter att anlägga grönytor med buskar och mindre träd. På gårdarna i anslutning till garagen ligger tvättstugorna som är ordnade i halv våningar med fönster ut mot gården. Vid infarten ligger en servicebutik och gatukök. Mellan höghuset och mot den anlagda parken i väster har en leksskola och en tennis-/bollplan integrerats i området.

Byggnaderna är utförda med platsgjuten betongstomme och utfackningsväggar i lättbetong enligt Skanskas så kallade Allbetongmetod. Lamellhusen har klätts med fasadtegel medan höghuset fått fasader i eternitskivor då man ännu inte hade erfarenhet av fasadtegel till så

höga hus. Även puts uteslöts mot bakgrund av erfarenheter som Åberg gjort i tidigare projekt där man ansåg sig ha fått alltför höga underhållskostnader. Tegel och eternit skulle i det närmaste vara underhållsfritt. Lamellhusen har låglutande pulpettak med utvändig avvattning och även höghuset har en lösning med lutande tak och utvändig avvattning. Samtliga hus har hiss med maskinrum på taken. Här ryms även ventilationsutrustning för till- och frånluftsventilation i husen från den första nybyggnadsetappen och endast frånluftsventilation i husen från den andra etappen, vilket i sin tur för med sig olika utföranden på fönster.

Utveckling

Området har under åren förändrats mycket lite och de flesta åtgärder som har kommit till stånd ligger inom ramen av löpande underhåll. Under slutet av 1980-talet skedde dock en satsning på utemiljön med nya avgränsningar och avskilda sittplatser som skapades med hjälp av bänkar, staket och spaljeer i målat trä. Dessa tillägg slets ganska hårt och krävde på sikt ett relativt omfattande och kostsamt underhåll. I sammanhanget byttes även utebelysningen i området och fick nya ”moderna” armaturer.

Lamellhusens tegelfasader har stått emot klimatet bra medan eternitskivorna på höghuset har gett problem. Skivorna har visat sig vara lite sköra och har i flera fall skadats genom mekanisk påverkan eller frostsador. När skivorna i dessa fall bytts har det inte gått att få exakt samma färgton då skivorna som suttit uppe har hunnit få en patina. Ett allvarigare problem som har uppstått är att slagregn har trängt in genom de 8 mm breda spalterna mellan eternitskivorna. I vissa lägen har vattnet inte avdunstat utan lättbetongväggen har istället mättats med vatten och fuktador har med tiden uppträtt inne på lägenhetsväggar.

Entrépartierna i glas och aluminium utsätts för starkt slitage och i viss mån även för skadegörelse. Den nedre sparkplåten på dörren blir bucklig och deformerar huvudsakligen av normalt slitage. Dessutom har man haft problem med att den nedre glasrutan i dörren ofta gått sönder, av misstag eller genom direkt skadegörelse. Detta har åtgärdats med att sätta durkplåt antingen endast som sparkplåt eller för

hela den nedre rutan. Ett alternativ för rutan har även varit att sätta in ståltrådsarmerat glas.

Under slutet av 1980-talet monterades en extra ruta på samtliga fönster i området och ytterråmen kläddes in med aluminiumplåt och utförandet anslöt mycket nära till fönstrens ursprungsform. Med tiden har dock den extra rutan visat sig för tung för fönsterramarna och fönstren har i många fall blivit skeva och svåra att öppna och stänga.

Principerna för avfallshanteringen har ändrats under 1990-talet genom att kommunen uppmanar till källsortering av hushållsavfallet i fraktioner. Det innebär att de befintliga sopnedkasterna i trapphusen kompletteras av miljögårdar som utgörs av en grupp containrar för olika fraktioner, som står uppställda centralt i området. Dessa töms av kommunen som ställer bestämda utrymmeskrav på anordnandet för att kunna genomföra effektiv tömning av containrarna.

Samtid

År 1999 påbörjade man i Almgården förändringar av höghusen i området. Mot bakgrund av tekniska problem med fasaderna, en vilja att höja områdets attraktivitet samt att skapa förutsättningar för en effektiv förvaltning har man kommit fram till ett åtgärdsprogram för förändringarna. De ursprungliga fasaderna monteras ned i sin helhet, tilläggsisoleras med 50 mm cellplast och får ett nytt ytskikt i cembolit som monteras på träreglar, skruvade mot fasaden av lättbetong. För att undvika att slagregn åter skall tränga in i spalterna mellan skivorna väljer man nu en lösning där både de horisontella och vertikala spalterna tätas med vertikala plastband och horisontella plåtbleck. Tätningen ligger helt och hållet bakom skivorna som har en ytkvalitet som är nära nog identisk med de ursprungliga eternit-

skivornas. För att höja attraktiviteten bestämde man sig även för att göra en ny färgsättning av husen. Det uppnås genom att arbeta med skivor i tre olika kulörer och man kan på det viset ge fasaden en ny gestaltning.

För att ansluta till den nya färgsättningen och ytterligare bidra till trivseln i området bygger man även till nya entrépartier till höghusen. För bottenvåningar här har även en detaljplaneändring gjorts med avseende på nyttjande och de får nu även användas för verksamheter. På så sätt kan eventuella tomma lägenheter användas för nya ändamål. Man ser här möjligheten att gatan som förbinder höghusen med varandra inom området skulle kunna få en ny funktion och karaktär genom att nya verksamheter kommer in där.

De ursprungliga portarna uppfattades som ”svarta hål” i väggen som var torftiga och tråkiga. Nu bygger man ut väl tilltagna entrépartier som har skärmtak med överljus. De gamla uteplatserna med spaljeer och staket i trä tas bort och ger plats för de nya portarna som utförs i betongsten i två kulörer. Man hoppas här ha funnit en lösning som slits mindre och behöver mindre underhåll än exempelvis anläggningarna i trä från 1980-talet. De nya entréerna kommer även att få en motsvarighet i de nya sophys som skall uppföras med en liknande gestaltning. Här har man för avsikt att bygga in källsorteringen i byggnader som skall finnas i portarnas direkta närhet och samtidigt kunna bli ett positivare bidrag till gårdsmiljön än gruppen av sopcontainrar som står där i dagsläget. Samtliga fönster byts ut mot nya i ett utförande som i indelning och glasytans storlek ansluter nära till de ursprungliga fönstren. Genom tilläggsisoleringen ligger de dock något djupare i fasaden och har en ny lösning för fönsterblecket.

Flygbild över Almgården.

Fysisk gestalt – bebyggelse och park i samspel

Utgångsläge

Malmös expansion mot sydost under 1960- och 1970-talen har skett på åkermark i slättlandskap med små höjdskillnader. Det gör att bebyggelsen i sig upprättar en ny topografi där infrastrukturlänkarna och stora bebyggelsegrupper utgör de nya rumsliga huvuddragen. Längs Amiralsgatan och från Rosengårds centrum uppstår utblickar över detta byggda landskap. Almgårdens bebyggelse ligger i en svag västsluttning i det annars flacka landskapet. Bebyggelsen sluter sig med långa 5-våningsbyggnader i gult tegel mot Amiralsgatan i norr och Agnesfridsvägen i öster. Byggnaderna ligger på cirka 50 m avstånd från vägarna och mellan husen och vägen har det anlagts jordvallar i stora bågar som skapar halvcirkelformade parkrum framför husen. På krönet av vallarna är täta buskage anlagda ut mot vägen. Innanför de omslutande tegelbyggnaderna öppnar sig en stor gård med sex 10-våningsbyggnader i ljus eternit, som vänder sig ut mot Ögårdsparken med en stor damm direkt väster om bebyggelsen.

Det uppstår en tydlig kontrastverkan mellan de omslutande tegelbyggnadernas utpräglad tunga karaktär och lättheten i höghusens ljusa skivmaterial vilket betonas ytterligare genom de tydliga spalterna mellan skivorna. Det stora gårdsrummet präglas dels av nivåskillnader som skapas av läget i sluttningen och dels genom att vissa delar av gården utgörs av parkytor anlagda ovanpå parkeringsgaragen. Detta blir tydligt redan när man svänger in på området där en ramp för fotgängare leder upp till gårdsnivån och bilvägen leder ner mot infarterna till garagen. Parallellt med Almgårdens bebyggelse, på andra sidan om parken i väster, löper Malmös Inre Ringväg mot vilken bebyggelsen tydligt exponerar sig.

Lamellhusen i gult tegel utgörs av enkla raka volymer med en sluten fönsterfasad och en mera öppen balkongfasad. Gavlarnas murskivor, som i vissa lägen har fönster och i andra inte, tecknas tydligt genom att de dras ut framför fasadlivet på långsidorna. Husens långsidor artikuleras genom att de stora vardagsrumsfönstren binds ihop vertikalt med fasadplåt i korrugerad aluminium som varieras i grönt och brunt på de olika husen.

Almgården exponerad mot Inre Ringvägen i väster.

Infarten till Almgården från Agnesfridsvägen i öster. Tegelbyggnaderna kontrasterar mot höghusens ljusa skivmaterial.

Ursprunglig västfasad ut mot Ögårdsparken.

Takavslutningen utgörs av ett brett parti neddragen falsad plåt och där takventilerna framträder tydligt och regelbundet anordnade. På balkongsidan är det balkongernas fronter i korrugerad aluminium, i brunt eller grönt, som skapar en vertikal indelning av fasaden. Takavslutningen på den låga sidan av pulpettaget har ingen neddragning i falsad plåt utan markeras helt enkelt av en enkel hängränna.

Höghuset inne på området har en ovanlig plan vilket får avgörande betydelse även för fasadernas verkan. De avlånga byggnaderna med två trapphus utgörs av en smal mittdel som genom ett snedställt fasadavsnitt går över i den avsevärt större bredden på gavlarna. Byggnaderna har trots den komplexa formen en mycket strikt artikulering av fasaderna. Samtliga fasader är uppbyggda kring två storlekar på fasadskivorna. Den ena skivan har höjden av fönstren och den andra har höjden som ges mellan våningarna. Utifrån upprepningen av skivornas bredd ges samtliga fönster och portbredder och deras inbördes avstånd till varandra som också måste utgöra multiplar av samma mått. Endast de spetsiga hörnen avslutas av en skiva med ett avvikande breddmått. Vid de spetsiga hörnen skiljs skivorna från de mötande fasaderna av en tunn metallist i aluminium. Fasaderna artikuleras vertikalt genom den tydliga teckningen av fronterna till de indragna balkongerna gjorda av korrugerad aluminium i mörkt brunt och mörkt grönt. Takavslutningen utgörs av en tunn vit kantlist i plåt.

Entréerna är av två typer beroende på om de vänder sig mot gården eller mot parken. Portarna mot gården passar inom bredden av fyra fasadskivor där dörrpartiet är indraget drygt en meter bakom fasadlivet. Portens väggar är klädda med en mosaik i guld, gult och brunt som fortsätter in i trapphusen. Undertaket är utfört i obehandlad furu och porten är av aluminium. Portarna mot parken har samma materialuppsättning men är bredare och inramas i sin helhet av glasmosaik.

Ursprunglig gavel med utbytta eternitskivor.

Port mot öster inordnad i fasadupbyggnadens strikta geometri.

Ursprunglig entré mot väster.

Utveckling

Området Almgården kom i stort sett att utvecklas i det tysta med löpande underhåll och utan stora förändringar. Den tydligaste förändringen av miljön i Almgården är dock att park- och gårdsanläggningarna i området vuxit upp och utgör med tiden en uppenbar kvalitet i området. Utemiljöerna har dessutom under slutet av 1980-talet kompletterats med uteplatser och indelningar av gårdarna genom staket och spaljéer som dock redan visar spår av starkt slitage och utsatthet för väder och vind. Höghusen i ljus eternit inne på området har med tiden fått viss patina och blivit lite mörkare i tonen. Vissa fasadskivor är skadade eller spruckna och andra har bytts ut vilket tecknar sig tydligt i fasaderna genom de nya skivornas avvikande ljushet. Entréerna visar spår av slitage och i viss mån skadegörelse varför vissa glaspartier har ersatts av durkplåt eller ståltrådsarmerat glas. Även balkongfronterna i korrugerad aluminium visar här och där tecken på slitage med bucklor och skadade kanter.

Nedgång till garage och trappa upp till gården.

Ny gestaltning av fasad mot parken.

Ny gestaltning av gavelfasad.

Ursprunglig fasadbeklädnad.

Ny fasadbeklädnad, uppmärksamma särskilt hörnprofilen och förändringen av fogarna.

Samtid

Almgården får i samband med förändringarna en delvis förändrad karaktär, i första hand präglad av viljan att skapa en ren och trivsamt helhet utan patina och spår av slitage. Inför bytet av ytskikten på höghusen valde man att hålla fast vid ett utförande i skivmaterial som starkt påminner om det ursprungliga. Samtidigt bestämde man sig ändå för att ge fasaden en mer varierad karaktär och bryta den ursprungliga gestaltningens stränga ordning som utgick från en genomgående skivbredd för hela fasaderna ordnade i ett konsekvent rutsystem. Den nya lösningen innebär att flera olika skivor används i olika stölekar och i tre olika kulörer, vita, beige och ljusgrå. Dessa ordnas enligt en ny princip som genom indelningar i färgfält lyfter fram och markerar våningsplanen, nya vertikaler, hörnen och takavslutningen. Det har även funnits en vilja att dämpa effekten av spalterna mellan skivorna som nu får en ljus färgton på tätningen bakom skivorna.

Effekten är att uppmärksamheten förskjuts från en betoning av husets volym till en mönsterverkan i fasaden som symboliskt understryker de olika delarnas förhållande till varandra genom att betona ”hörn”, ”väggfält”, ”takfot”, ”fönsterbröstning” etc.

Även balkongfronterna byts ut, men här skiftas material från korrugerad aluminium i grönt och brunt till perstorpsplattor i stålblått med en ny dekorativ överliggerare i aluminium och smidesdetaljer. Genom att balkongerna åter har fått en i sammanhanget relativt mörk färg fortsätter de att utgöra en stark vertikal artikulering av den i övrigt ljusa fasaden. Däremot skapar de på nära håll nya material- och ytkontraster i sitt sammanhang.

Entréerna tar i de murade partierna upp den nya gestaltungsprincipen från fasaden genom att bygga upp en besläktad mönsterverkan med beige och terrakottaröda stenar i murverket. Samtidigt upprättar entréernas tunga konstruktion en helt ny och stark kontrast till fasadernas lätta skivmaterial samt till finmaskigheten i glasmosaikens ytverkan i portarnas inre delar. De nya entréerna ingår i viljan att upprätta ett sammanhängande stråk genom området som förbinder höghusen med varandra. Här kommer även återvinningsstationer att uppföras som ansluter till gestaltningen av portarna och på så sätt bidrar till att upprätta en ny enhetlig stil inom stråket.

Ursprungliga balkongfronter.

Nya balkongfronter och ombyggnad av balkong i markplan.

Ny gestaltning av stor entré.

Ny gestaltning av liten entré.

Stråket mellan höghusen ger ett förändrat intryck med de nya markeringarna av hörnen.

Kommentar – internationell vision i lokal version

Bostadsområdet Almgården reflekterar i sin fysiska gestaltning tydligt sin tillkomst och sin bakgrund. På stadsbyggnadsnivån är det medvetet planerat i relation till både Jägersros villastad och travbana som också, delvis, planerats och byggts av Hugo Åberg Fastigheter. Sammantaget utgör det förverkligandet av en personligt präglad vision om en modern stadsdel med blandade former av rationellt byggda bostäder och närhet till service, grönområden och nöjen.

Visionen är välkänd och internationell men lösningarna i sig, så som de kommer till uttryck i byggnaderna och anläggningarna i Almgården, är självständiga lokala versioner av den. Deras tillkomst och utförande står i direkt förhållande till de medarbetare och den teknik och kompetens som vid tiden knöts till projekten, från planering och gestaltning till konstruktion och utförande. Genom att samma medarbetare inom olika fält anlitas i projekt efter projekt skapas också tydliga utvecklingssamband i tekniska utföranden och detaljer som kan återkomma eller förändras från ett projekt till ett annat.

Upprepningen av materialen från Kronprinsens trapphus i Almgårdens entréer är ett tydligt exempel på en form av pragmatisk kontinuitet mellan projekten. En bra lösning är värd att upprepas. Just dessa lokalt tillämpade och utvecklade lösningar utgör i sin tur nyckeln till att förstå bebyggelsens gestaltning och självständiga karaktär. Det går inte att bygga en förståelse av bebyggelsen i Almgården endast baserad på de internationella modernistiska visionernas generella ideologiska innehåll och arkitektoniska stildrag.

En välstuderad anläggning

Bebyggelsestrukturen i Almgården ger i en funktionalistisk estetik uttryck åt hur området förhåller sig till sitt sammanhang. Här finns inte, som så ofta i Sverige, några spår av orörd natur och området relaterar sig istället till den intilliggande anlagda Ögårdsparken och de omgivande trafikstrukturerna. Områdets topografi med sina för Malmö relativt stora nivåskillnader har också medvetet utnyttjats vid inordningen av byggnadskropparna och gestaltningen av gårdsmiljöerna.

De 1 000 bostäderna har ordnats till en bebyggelsegruppering som i långa lamellhus sluter sig kring ett stort inre gårdsrum med sex höghus som vänder sig ut mot den offentliga parken. De ljusa höghusens karaktäristiska volymer exponeras tydligt mot den fyrfiliga motorleden på andra sidan parken. Upplägget understryks ytterligare genom kontraster mellan de olika byggnadernas fasadmateriäl. De omslutande lamellhusen i gult tegel och höghusen i ljusa betongcementskivor. Det massiva teglet omsluter området och kontrasterar de lätta fasadskivorna innanför. Genom markens sluttning står lamellhusen i öster högst och det inre gårdsrummet sluttar ner mot parken, vilket har utnyttjats i anläggningen av gårdsmiljön med nivåskillnader, trappanläggningar och halv våningar till bland annat tvättstugor. Vid infarten finns en enplans närbutik och en fristående skulptur och ut mot parken i väster ligger ett daghem och en tennisbana.

Sammantaget pekar det här på en mycket framträdande egenskap hos bebyggelsen. Det är en "anläggning", medvetet gestaltad som en helhet för ett modernt liv. Det är avgörande att se på hela bebyggelsen och inte bara på de enskilda byggnaderna. Byggnadsvolymerna samverkar genom placering, funktion och materialföring och skapar därigenom områdets speciella karaktär. Den funktionalistiska stilen och planeringsidealen är tydligt avläsbara men det är den faktiska bebyggelsen i Almgården, stilen eller inte, som ger området dess egen karaktär som skall förvaltas och, om nödvändigt, förändras med kunskap och varsamhet.

Även byggnaderna i sig erbjuder intressanta exempel på hur de funktionalistiska idealen omsatts i en lokal version. Att ge gestalt åt den rationella industrialiserade byggnadstekniken utgör ett uppskattat huvudmotiv inom funktionalismen. Detta uttryck tillämpades gärna även om byggnadstekniken inte var industrialiserad, vilket är fallet i Almgården. Byggnaderna utgörs av platsgjutna betongstommar med utfackningsväggar i lättbetong och en yttre fasadbeklädnad. Höghusen inne på gården fick en fasadbeklädnad i ljus eternit. Det är i artikuleringen av höghusens fasader som viljan att ge uttryck för en industrialiserad byggnadsteknik framträder som tydligast. Vid utformningen har byggnadernas planer och inre konstruktioner samordnats för att anpassas till en sträng fasadestetik som ger skenbart

uttryck för en långt driven rationalitet och variantbegränsning – fasaderna är strikt uppbyggda på två skivformat, båda i samma ljusgråa ton. Alla fönster och dörrplaceringar och deras bredder har underordnats fasadernas geometriska uppbyggnad.

Upprepningsetetiken drivs här nästan längre än den kunde drivas vid "riktiga" industriproducerade byggnader med fasadelement. Skivorna framhävs ytterligare genom de öppna fogarna vilket genom ljuskontrasten förstärker fasadens till synes rationella rutmönster. Det här är tydlig och medveten formgivning som ger byggnaderna deras karaktär som i sin tur baseras på, och indirekt återspeglar, de bakomliggande värderingar som var vägledande när Hugo Åberg Fastigheter byggde bostäder i slutet av 1960-talet.

Här fanns en stark tilltro till att faktiskt kunna bygga framtidens moderna stadsdel med en förtjusning inför den nya tidens behov med allt vad det innebär för ett modernt och bekvämt boende. Visionerna från kvarteret Kronprinsen i centrala Malmö har förts vidare som erfarenheter till Almgården och märks i den utstuderade organisationen av boende, rekreation, avfallshantering, bilplatser, tvättstugor och närheten till service och nöjen. Hugo Åberg var och förblev dock storbyggmästare, förvisso med visioner men även med stort engagemang i byggandets praktiska sidor. Visionerna och förebilderna skulle omformas för situationen i Malmö, med Thorsten Roos som arkitekt, Karl Nordström som konstruktör och Skånska Cementgjuteriet som byggare.

Trots uppmärksamheten kring kvarteret Kronprinsen, och en del andra projekt, var det nog ändå inte så att Hugo Åberg med sin produktion rörde sig inom den internationella konst- och arkitekturvärldens innekretsar. Men det fanns visioner, man hade tagit intryck och man gav utan tvekan eget uttryck åt en stark tro på framtiden. Detta är typiskt och betydelsefullt när vi betraktar det moderna byggandet i Sverige. Det är inte så att alltsammans bara är ett sämre utförande av något som borde nå upp till den visionära skärpan hos den internationella modernismens arkitekturikoniker. Det är en självständig bebyggelse som självklart har gestaltats utifrån förebilder men som samtidigt bär en stark prägel av de lokala förutsättningarna med avseende på kompetens och intentioner hos dem som stod bakom eller på annat sätt påverkade genomförandet.

Förändring för förvaltning

Som framgång hade Almgården en relativt odramatisk och stabil utveckling. Bakgrunden till de senaste förändringarna som genomförts var framför allt de tekniska bristerna hos höghusens eternitfasader, vilket i praktiken tvingade fram någon form av åtgärd. Samtidigt hade fastighetsförvaltaren under mitten av 1990-talet ett antal lägenhetsvakanser i området och mot bakgrund av detta ville man även passa på tillfället att höja attraktiviteten genom att ge höghusen ett mera tilltalande yttre. Resultatet var en rad av större och mindre åtgärder där bland annat fasaderna tilläggsisolerades och fick en ny och motståndskraftigare fasadbeklädnad av moderna fibercementskivor som i sin ytkaraktär visuellt låg mycket nära de ursprungliga eternit-skivorna.

Trots denna uppenbart måttfulla lösning gavs fasaderna en ny gestaltning genom att använda fasadskivor i flera färgtoner och med nya storlekar och en ny indelning. Lösningen innebär i praktiken att byggnadernas materialkaraktär i fasaderna upprätthållits, men att den karaktäristiska fasadartikuleringen har valts bort till förmån för ett nytt estetiskt tema. Det här belyser den problematik som uppstår när förändringen i sig är avsedd att korrigera en önskad estetik trots att den obestriddligen ger starkt uttryck för byggnadens karaktär.

En liknande konflikt blir tydlig i samband med förändringarna av entréerna i Almgården. Den nya gestaltningen ansluter genom sin mönsterverkan snarare till de nya fasaderna än till de ursprungliga entréerna och ingår i viljan att skapa en ny sammanhängande gårdsmiljö inom området med entréer och gårdshus i en enhetlig stil. Det uttalade motivet var att portarna uppfattades som torftiga och behövde därför ges en rikare utformning. Valet av betongsten för utförandet byggde på erfarenheter från förvaltningen som efterfrågade robusta och slitstarka lösningar. Konflikten består i att entréernas ursprungliga karaktär inte anses kunna tillfredsställa nya estetiska behov och krav och att detta då naturligtvis tvingar fram en förändring med syfte att ge entrén just en ny karaktär.

En ytterligare dimension av förändringarna i Almgården är att ombyggnaden ritats av samma arkitekt som ritade husen för drygt 30 år sedan. Det går alltså att utgå ifrån att den ursprungliga arkitekten är

nöjd med förändringarna. Detta förhållande hindrar dock inte att brukare eller andra användare av det omgivande offentliga rummet i princip skulle kunna ha en annan uppfattning om förändringarna. Inte heller är det i sig en garanti för att bebyggelsens tidstypiska karaktärsdrag självklart respekteras och tas till vara.

I stort omfattar förändringarna i Almgården många bra och måttfulla lösningar för bland annat fönsterbyten och takavslutningar. Områdets struktur och samspelet mellan byggnaderna i området är i stort oförändrat och väl förvaltad. Förändringsarbetet har också framför allt varit inriktat på att åtgärda direkta tekniska problem och att tillfredsställa nya krav på den yttre miljön med ett uttalat förvaltningsperspektiv. Ett aktivt kulturhistoriskt intresse för bebyggelsen har alltså inte varit en del av processen, delvis på grund av att bebyggelsen fortfarande uppfattas som modern. Med ett sådant perspektiv hade lösningarna kunnat se annorlunda ut men det förändrar inte att nya behov uppstår och att tekniska problem måste åtgärdas.

Västra Gårdsten – ny start och helhetsgrepp

Ett återkommande motiv för förändringar är att uppnå en bättre hushållning med energi och resurser. Det har förts en intensiv diskussion om alternativa energikällor och om att åstadkomma olika former av kretslopp. I många fall handlar åtgärderna främst om ändrade beteenden hos individer och institutioner i deras vardagliga konsumtion av energi och resurser. Det kan gälla allt från hushållsarbete och resvanor till arbetsmetoder och materialval i produktionsprocesser.

I andra fall måste investeringar i resurssparande teknik komma till stånd för att på längre sikt kunna uppnå besparingen. Några typiska exempel är tilläggsisolering, energiglas, solfångare och värmeväxlare. Detta är samtidigt exempel på åtgärder som ofta leder till förändringar av de byggnader som man vill förbättra. Därmed väcks också frågan vilka möjligheter bebyggelsen eller byggnaden i sig erbjuder inför förändringarna och hur de bör utformas för att i bästa fall leda till ett ökat värde för helheten.

Förändringarna som genomförs i Västra Gårdsten är ett intressant exempel som pekar på både möjligheterna och motsättningarna. Möjligheterna blir tydliga i vissa åtgärder som är resultatet av ambitioner att faktiskt göra förändringarna på bebyggelsens villkor. Men även konflikterna blir tydliga när man ser närmare på andra kvaliteter som har valts bort för att kunna uppnå de uppställda målen.

Gårdsten är ett område med en 30-årig historia och den utgör också bakgrunden till de förändringar som genomförs där idag.

Fyrplint av Ralph Lundquist på Lönngården i Västra Gårdsten. En grupp konstnärer engagerades i samband med nybyggnaden och utformade konstobjekt för de enskilda gårdarna i Västra Gårdsten.

Styrande faktorer – visioner för nyförvärd mark

Utgångsläge

I början av 1960-talet förutsåg man på kommunal nivå att Göteborgs kommuns marktillgångar för framtida bostadsbyggande började tömmas ut. Det utgjorde ett alltmer akut problem då kommunerna sedan 1947 hade övergripande ansvar för bostadsförsörjningen och att det i sin tur kunde bromsa tillväxten om den inte kunde lösas. Via ett nybildat bolag köptes under stor diskretion omfattande arealer in i grannkommuner för Göteborgs räkning, bland annat i området Angered-Bergum, och det lades fram en generalplanutredning som 1966 resulterade i en dispositionsplan för området Angered-Bergum. Mot bakgrund av prognoserna av befolknings- och konjunktur-utvecklingen planerades nu etappvis för omfattande bostadsbyggande i området där Gårdsten utgjorde etapp fyra efter Hjällbo, Eriksbo och Hammarkullen. I början av 1960-talet gjordes bedömningen att Göteborg skulle ha en folkmängd på 750 000 invånare runt 1980 och cirka 1 000 000 invånare år 2000. Nyförvärven låg utanför Göteborgs kommun men kom parallellt med planprocesserna att införlivas.

Detaljplanen för området Gårdsten antogs 1968 och anläggningsarbetena kom igång samma år. Den politiska bakgrunden var den stora efterfrågan på bostäder och i dess förlängning miljonprogrammet och formerna för statlig belåning i samband med bostadsbyggande. I Gårdsten ägde alltså kommunen själv marken som var i huvudsak oexploaterad, vilket skapade goda förutsättningar för ett snabbt och enkelt planärende. I planbeskrivningen för Västra Gårdsten nämns det, något överraskande, att man vill undvika att exponera den nya bebyggelsen mot älvdalens naturrum. Cirka 3 500 bostäder fördelades på tre byggherrar varav två ur allmännyttan. Detaljplanen för området utarbetades sedan i samarbete med byggherrarnas arkitekter.

Alla tre förutsattes tillämpa industrialiserat byggande med prefabricerade betongelement. Detta bedömdes i sin tur ställa höga krav på utrymme och plana ytor i anslutning till byggarbetsplatserna för att verkligen kunna utvinna ekonomiska fördelar av den industrialiserade produktionen. Mot bakgrund av de topografiska förhållandena och det påföljande behovet av plansprängning för de tre byggprojekten beslutades att en ensam entreprenör skulle genomföra

hela markarbetet från gator och ledningar till grovberedning av tomtmark.

Västra Gårdsten uppfördes av det allmännyttiga bostadsföretaget Samhällsbyggen under Ingemar Törnberg som VD. För detaljplanering, utformning och projektering anlätade man arkitekten Arne Nygårds arkitektkontor som även anlätats vid det föregående bostadsprojektet i Hjällbo. Kontakten mellan Nygård och Törnberg var alltså redan etablerad. Arkitekten Nygård sökte, inom ramarna för rekordårens byggande, ofta okonventionella lösningar och hos Törnberg fick han delvis gehör för sina idéer. I Västra Gårdsten handlade det om principer för anpassningen till topografin samt sammansättningen av hustyper relaterat till rumssamband, ljusförhållanden och väderstreck. Nygård hade redan tidigt, tillsammans med kollegan Poul Hultberg, intresserat sig för och utvecklat metoder för projektering i industrialiserat bostadsbyggande och det utgjorde en självklar förutsättning för arbetet i Gårdsten. Nygård hade även ett personligt samarbete med Herrljunga Cementgjuteris ägare Walter Rosqvist vilket utgjorde ytterligare en förutsättning för utvecklingen av tekniken och tillämpningen.

I Västra Gårdsten kan man också se tydliga släktskap med området Hjällbo, bland annat i vissa utföranden av betongytor. Till bilden hör även Samhällsbyggens kulturella ambitioner vad gäller konstnärlig utsmyckning. Man hade redan i flera tidigare projekt, och även innan de statliga lånen för konstnärlig utsmyckning infördes, arbetat nära tillsammans med konstnärer för att finna formerna för en medveten integration av samtida konst, senast i Hjällbo. Detta fick sin uppföljning även i Västra Gårdsten där man engagerade en grupp konstnärer som jobbade fram konstobjekt för var och en av de tolv gårdarna.

Utveckling

Prognoserna som gjordes under tidigt 1960-tal över befolknings- och konjunkturutvecklingen skulle visa sig överdrivna och den förutsedda expansionen kom inte till stånd. Med växande insikt om detta fick Angereds centrum ett avsevärt mindre format än det ursprungligen planerade. Runt 1970 stod det klart att man skulle uppnå ett bostadsöverskott i Göteborg. Detta innebar ett problem för kommunen då en

så stor del av det nya bostadsbeståndet ju hade byggts och skulle förvaltas av allmännyttiga bostadsföretag som därigenom direkt skulle påverka kommunens ekonomi. Vid samma tid fick även en ny opinion alltmer utrymme i medierna. Här riktades kritik mot 1960- och 1970-talens byggande. Parallellt med denna kritik som avfärdade 1960-talets bostadsproduktion i flerfamiljshus som mer eller mindre ovärdigt som bostäder för människor, fortsatte och ökade byggandet av småhus.

Lägenhetsöverskottet i Gårdsten kom delvis, mer eller mindre systematiskt, att utnyttjas som en resurs inom den kommunala socialtjänsten. Här kunde tak över huvudet erbjudas också för dem som råkat i sociala och ekonomiska svårigheter eller hamnat utanför arbetsmarknaden. Detta har i sin tur ytterligare bidragit till att man har fått en generell resurssvagare befolkning än i övriga Göteborg, vilket i förlängningen också försämrar förutsättningarna för lokal service och detaljhandel. Gårdsten utsattes redan från början för direkt kritik i media och den offentliga debatten, där framför allt den långa raka husraden i Östra Gårdsten användes och etablerades som en symbol för det storskaliga misslyckandet.

Förvaltningen av Västra Gårdsten prioriterades lågt av bostadsföretaget Göteborgshem, sedermera Poseidon, med avseende på mark, service och byggnader. På så vis kom mycket få fysiska förändringar till stånd utöver det absolut nödvändiga. Viss kommersiell service subventionerades i området för att upprätthålla nödvändiga kvaliteter. Redan från början brottades man med ett stort antal tomma lägenheter och stor genomflyttning.

Samtid

År 1996 bildades det lilla allmännyttiga bostadsföretaget Gårdstensbostäder som ingår i paraplyorganisationen Framtiden och som då övertog fastigheterna i Östra och Västra Gårdsten. Vid förvärvandet av fastigheterna vägdes värdet av det eftersatta underhållet in, vilket i praktiken bedömdes överstiga värdet på fastigheterna, och på så vis skapades omgående ekonomiskt handlingsutrymme för utvecklings- och underhållsåtgärder. Man etablerade genast huvudkontor och förvaltning i ett ombyggt hyreshus i Västra Gårdsten.

Målet är att genom mobilisering av hyresgäster kring förändringar, service, företagsetableringar och förvaltning inom området, försöka jobba utifrån ett helhetsperspektiv på området. Denna målsättning sattes upp inom koncernen Framtiden och stöds därifrån genom att man frigör ekonomiska resurser till Gårdstensbostäder för att möjliggöra förändringsarbetet. Man genomför alltså huvudsakligen förändringarna inom Gårdstensbostäders och Framtidens ekonomiska ramar oberoende av tillfälliga bidragsprogram.

Man lägger ned mycket kraft på formerna för att mobilisera hyresgästerna inför förändringar i området och har där byggt upp en organisation som administrerat den långa processen från att samla in synpunkter och ta fram förslag, till att ta kollektiva beslut och utveckla former för deltagande i det praktiska genomförandet. Vid Gårdstensbostäder poängterar man betydelsen av att göra tydligt vad varje medbestämmandeprocess verkligen omfattar och vilka ekonomiska ramar som finns för genomförandet. Det är viktigt att framför allt skapa reella förväntningar för att undvika besvikelser över visioner som aldrig kunde genomföras. Detta är samtidigt ett pedagogiskt grepp för att åskådliggöra sambanden mellan bostadsföretagets ekonomi och hushållsekonomin.

Ytterst fattas besluten om omfattningen av hyresgästernas inflytande inom ledningen och styrelsen för Gårdstensbostäder. Här togs till exempel de övergripande besluten att genomföra en ”ekologisk” ombyggnad av två gårdar i Västra Gårdsten liksom att genomföra rivningar och terrasseringar inom bebyggelsen i Östra Gårdsten. När de övergripande besluten är tagna ges hyresgästerna möjlighet till delaktighet i detaljutformningen och genomförandet.

Gårdstensbostäder arbetar målinriktat på att bryta med den gamla bilden av området vilket gör att man medvetet vill synliggöra förändringsarbetet. I det ingår även ett aktivt informationsarbete gentemot media och offentligheten för att finna kanaler att föra ut den nya bilden av området och skapa positiv uppmärksamhet. Vid sidan om detta arbetar man även från bostadsbolagets sida med att förändra befolkningssammansättningen i området genom en så kallad ut-hyrningspolicy. Denna innebär bland annat att man trots lägenhetsvakanserna nekar nya bostadssökande hyreskontrakt om de uppär

socialbidrag, samt att merparten av lägenheterna i de ombyggda solhusen öronmärks för hyresgäster som kommer utifrån området. Även det planerade beståndet av småhus som skall ersätta flerfamiljs- husen som man avser att riva är främst avsedda för inflyttningar till området. Man genomför även avhysningar för att på sikt bland annat få bort hyresgäster som är involverade i droghandel, missbruk och misshandel, och därigenom höja trivseln och tryggheten för den kvarboende majoriteten av hyresgästerna. Uthyrningspolicyn är inte okontroversiell och Gårdstensbostäder har även på grund av detta fått viss offentlig uppmärksamhet och kritik i de lokala medierna.

Flera av åtgärderna i Gårdsten har blivit och kommer att bli föremål för bygglov och planärenden där åtgärderna bland annat bedöms utifrån plan- och bygglagens varsamhetsparagraf. I de här sammanhangen försöker man från kulturmiljövårdens sida peka på det karaktäristiska för bebyggelsen och planläggningen i Gårdsten och har delvis yttrat sig kritiskt mot såväl förändringar som rivningar.

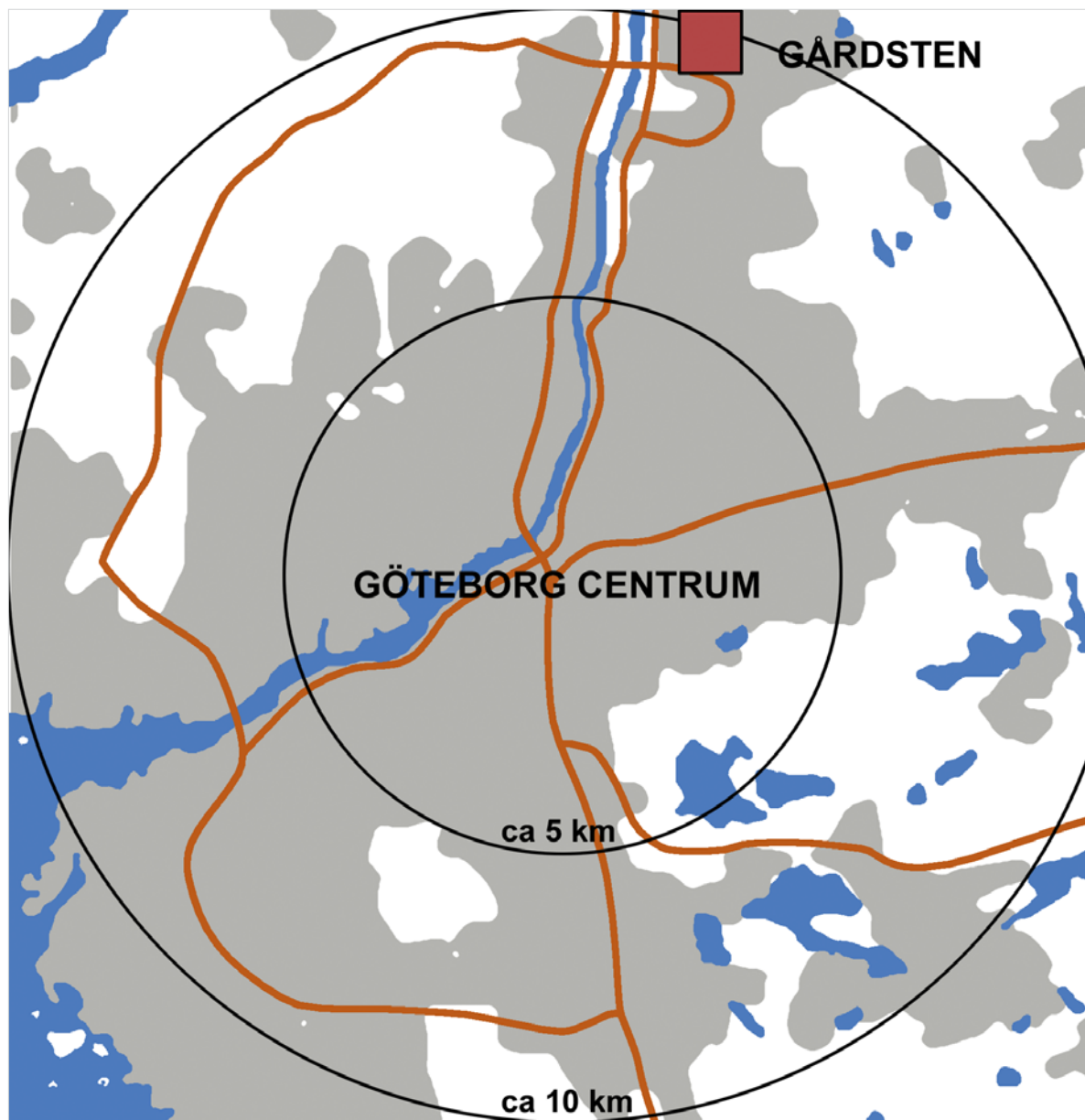
Mot bakgrund av det mycket eftersatta underhållet i Västra Gårdsten var det för Gårdstensbostäder en akut uppgift att komma igång med en upprustning och renovering av byggnader och utemiljöer. Utifrån ambitionen att jobba med ett helhetsperspektiv formade man processen så att man i samverkan skulle kunna nå flera mål samtidigt. Genom att skapa engagemang och delaktighet bland de boende kring upprustnings- och förändringsåtgärderna försöker man samtidigt skapa nya lokala arbetstillfällen, bygga upp kompetens samt stödja bildandet av sociala nätverk bland de boende.

En kort tid efter att Gårdstensbostäder bildats kontaktade arkitekten Christer Nordström Gårdstensbostäders ledning och föreslog genomförandet av solhusen. Grundprincipen hade Nordström tillämpat i ett

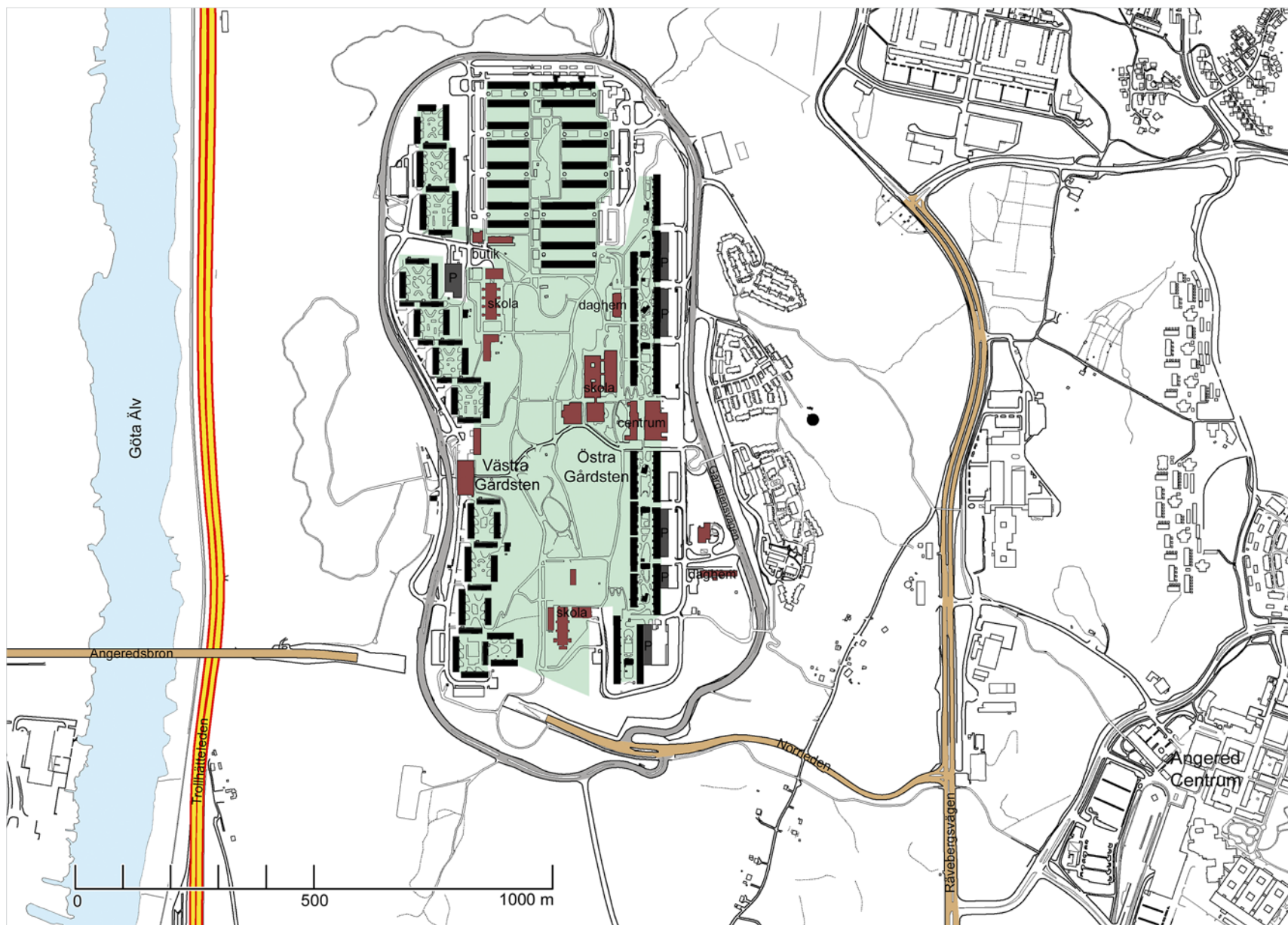
ombyggnadsprojekt i Järnbrott redan under mitten av 1980-talet och det vann stor uppmärksamhet. Nu hade han för ett annat bostadsföretag i Göteborg utvecklat tekniken inom ramen av ett EU-program, THERMIE. Företaget hoppade emellertid av strax innan genomförandet och Nordström var tvungen att snabbt hitta någon som ville genomföra projektet vilket skulle stödjas ekonomiskt från THERMIE och Nutek. Förslaget passade väl in i Gårdstensbostäders utvecklingsarbete och Nordströms kontor omarbetade det för Västra Gårdsten. Inför omarbetningen hävdade arkitekten en uttalad uppskattning för byggnadernas arkitektur men menade att ändringarna borde utföras som synliga tillägg i sin samtid och utifrån de nya tekniska krav man ställer på strukturen i dagsläget.

Huvuddragen var alltså klara och inom dessa ramar samlades de boende för att vara med och påverka projektet. Resultatet av det arbetet kom att påverka lösningarna på flera områden, från trygghetsfrågor som belysning och överblick, till planering och dimensionering av de nya tvättstugorna. I samband med färgsättningsförslagen för fasaderna kom de boende att utöva ett avgörande inflytande. Det kommande året tilldelades man även ett färgpris vilket stärkte tilltron till arbetsmetoden. Gårdstensbostäder var själva drivande bakom frågan om individuell mätning av varmt och kallt vatten, värme och el. Här var man, vid sidan om energibesparingarna, även mån om den pedagogiska dimensionen av lösningen, det vill säga att erbjuda hyresgästerna en tydlig relation mellan förbrukning och kostnader. Flera utomstående bedömare menade dock att investeringarna i tekniken inte skulle kunna tjäna in genom de framtida energibesparingarna. Vid Gårdstensbostäder utvärderar man nu löpande resultaten av tekniken som i praktiken fått flera efterföljare.

Översiktskarta över Göteborg.

Områdeskarta över Gårdsten, Göteborg.

Funktion – allt fanns men underhållet glömdes

Gårdstensberget, lägenhetsfördelning år 2000:

1 rok	376
2 rok	1 212
3 rok	1 173
4 rok	485
5 > rok	155

Totalt

3 402 lägenheter

varav

292 i småhus

3 110 i flerbokus

varav 973 i Västra Gårdsten.

Utgångsläge

Bostadsområdena i Angered-Bergum relaterar sig till huvudorten Göteborg genom infrastruktur baserad på biltrafik, spårvagn, buss och cykel. Väg 45 och spårvagnslinje 8 och 9 utgör huvudförbindelserna. Från Angereds centrum ansluter matarbussar till närliggande områden, bland annat buss 73 mot Gårdsten. Angered ansluter också till den yttre ringleden, väg 159, som förbinder Angered med Hisingen via Angeredsbron över Göta älvs dalgång. En obalans i expansionen i Angered-Bergum var att ett omfattande bostadsbyggande kom till stånd utan att samtidigt mötas upp av företagsetableringar som kunde generera arbetstillfällen i området.

Bostadsområdet Gårdsten försörjs trafiktekniskt genom en slinga för motorfordon som löper runt hela området från vilken lokalgatorna till de enskilda fastigheterna utgår. Slingan trafikeras av kollektivtrafikens bussar mot Angereds centrum där byte till spårvagn och bussar mot Göteborg och andra riktningar kan ske. Hela områdets inre är bilfritt med undantag för transporter till och från fastigheterna. Här har områdets skolor och daghem anlagts direkt i natur- och parkområdena. Centrumanläggningen i Östra Gårdsten avsågs utgöra basen för serviceutbudet i området, med bland annat restaurang,

matbutik och barnavårdscentral. Kommunala system för fjärrvärme, vatten och avlopp byggdes ut till området i samband med exploateringen.

Västra Gårdsten omfattar knappt 1 000 lägenheter som fördelar sig på tolv gårdar med 3-vånings lamellhus och 6-vånings gallerihus, som de kallades i de ursprungliga beskrivningarna. 3-våningshusen rymmer genomgående tre- och fyrrumslägenheter med balkonger eller uteplatser i både öster och väster. Entréerna är vända in mot gårdarna och husen är utan hiss och har ljusa trapphus. Gavellägenheterna har två typer av fönster beroende på om de är norrvända eller södervända.

Gallerihuset rymmer en- och tvårumslägenheter med kök och hygienrum mot loftgångssidan i norr. Ett ljust trapphus med en hiss försörjer i regel sju lägenheter per våningsplan. I markplan finns för gården gemensamma utrymmen för cyklar, barnvagnar och mopeder. I källarvåningen ryms även utrymmen för tvätt, teknik samt lägenhetsförråd för gallerihuset, vilka samtidigt är tekniskt konstruerade för att kunna fungera som skyddsrum. Det finns 1,2 parkeringsplatser per lägenhet utomhus eller i kallgarage. Utomhusbelysning finns fristående på gården, i passagera under husen, i gallerierna och i anslutning till portarna.

Utveckling

I stora drag utgörs området Angered-Bergum av de strukturer som planerades och genomfördes under slutet av 1960-talet och början på 1970-talet. Emellertid har det generellt funnits ett överskott på bostäder i området, framför allt i flerfamiljshus, och vissa delar av beståndet har också rivits. Samtidigt har man haft ett permanent underskott på arbetsplatser i området.

Även stadsdelen Gårdsten har fungerat utan större förändringar så som planerat med avseende på boende, kommunikationer och service. I området tillkom under början av 1970-talet ytterligare bebyggelse i form av småhus som anslutits till den befintliga infrastrukturen öster om området. Ett problem har varit det konstanta överskottet på lägenheter och parkeringsplatser i området vilket har lett till ekonomisk obalans i relation till kalkylerna för service och förvaltning.

Standarden och effektiviteten på servicefunktioner som exempelvis kollektivtrafik och närbutiker har med tiden snarare nedgraderats än uppgraderats, vilket ytterligare har reducerat de funktionella kvaliteter i området. Man har under lång tid haft ett lokalt behov av sociala insatser som ligger över genomsnittet i Göteborg. Dels mot bakgrund av den breda språkliga och kulturella spridningen i området, men också genom en relativt stor andel ekonomiskt och socialt marginaliserade personer och grupper bland de boende. Ur en kombination av flera faktorer, som bland annat låg servicenivå, bristande underhåll och ett inslag av hotfulla personer, har området kommit att uppfattas som otryggt och genomflyttningen har varit stor.

Mark och byggnader har slitits med tiden och vissa tekniska problem har uppträtt. Fasadernas förtillverkade betongelement har med tiden inte kunnat stå emot det lokala klimatet. I vissa lägen har de karboniserats kraftigt med fuktskador, frostsprängning och i vissa fall öppen exponering av armeringen som följd.

Gavelväggarnas begränsade isoleringsförmåga i kombination med systemet för uppvärmningen har ofta lett till kraftiga undertemperaturer i rummen innanför. De platta taken har i vissa lägen fått läckor och har från energisynpunkt gett stora värmeförluster.

På balkongfronterna uppträdde tidigt oxidränder från corténstålsprofilerna som de var monterade på. Detta ansågs ge ett ovärdat intryck och en stor del av balkongfronterna kläddes snart in med lackerad aluminiumplåt. Även balkongernas limträdetaljer var hårt utsatta av väder och vind och även de kom att kläs in med lackerad aluminiumplåt för att lösa problemet samt hålla nere framtida underhållskostnader.

Gallerihusens hiss- och trapphus var ursprungligen uppvärmda vilket dock ledde till stark kondensbildning på de enkla glasskivorna. Kondensvattnet i sin tur ledde till rostskador och missfärgningar inne i trapphusen. För att lösa problemet med kondensvattnet ställde man av uppvärmningen av trapphusen. Detta i sin tur förde dock till att hissarna i princip exponerades för utomhustemperaturer med återkommande driftstörningar som följd. Passagerna under gallerihuset beskrevs i flera sammanhang som särskilt blåsiga.

Tvättstugorna i gallerihusens källarvåningar är utan dagsljus och har av många boende uppfattats som otrygga eller skrämmande, vilket

förstärktes av skicket på de uppvärmda trapphusen som leder ner till tvättstugorna. Utrustning för bland annat mattvård stod dessutom nästan helt outnyttjad liksom de generösa utrymmena för cykel, moped och barnvagn i markplanet.

Samtid

Idag sker ett flertal förändringar i Västra Gårdsten som ur olika aspekter skall utveckla och förbättra områdets byggnader och utemiljöer. En aspekt som man vill utveckla är hanteringen av energi och resurser och man väljer en relativt långtgående lösning som omfattar tilläggsisolering av tak och gavlar, solfångare, en ny princip för ventilationssystemet samt individuell mätning av varmt och kallt vatten, uppvärmning och el. Vattensolfångare integreras i en ny taklösning för gallerihuset och löser på så sätt samtidigt de tekniska problemen med taken. Ackumulatortankarna för systemet inryms i de gamla tvättstugorna och förväntas försörja en hel gård med tappvarmvatten. Genom att konsekvent glasa in hela sydfasadens balkonger på gallerihuset åstadkommer man en zon för passiv förvärmning av luft och friskluftsintaget till lägenheterna sker därifrån styrt av ett frånluftssystem. Tidigare var husen utrustade med till- och frånluftssystem.

Åtgärderna i lamellhusen är mindre och inskränker sig till tilläggsisolering av tak och gavlar, installation av luftvärmväxlare på ventilationssystemet samt individuell mätning av värme och vatten.

I fasaderna repareras skador på betongelementen, dock utan att framgångsrikt kunna återställa ytan med frilagd ballast. För att bromsa fortsatt karbonisering av betongytan måste även någon form av skydd genomföras, så kallad hydrofobiering eller målning med silikatfärg.

Valet av åtgärd vägs mot målen att även höja trivsel och trygghet. Man väljer därför att måla betongelementen, vilket döljer lagningarna och samtidigt ger en ny fräsch helhet jämfört med alternativet att tvätta betongelementen där man inte lyckades finna en framgångsrik lösning. Mot samma bakgrund målas även loftgångarnas och balkongernas fronter och får ny belysning. Ytterligare en åtgärd för att förbättra trivsel och trygghet är att flytta tvättstugorna från de mörka utrymmena i källarvåningen till nya ljusa lokaler i markplan, vilket åstadkoms genom att bygga igen passagerna under gallerihuset.

Det har ansetts viktigt att uppnå god överblick och kommunikation mellan inne och ute för att undvika att tvättstugorna känns isolerade och otrygga. Här har man jobbat med glaspartier och glasdörrar såväl i de nya tvättstugorna som i förrådsdörrar och entréer. Åtgärderna följs dessutom upp med ett digitalt nyckelsystem som inskränker tillgängligheten till just de zoner som varje hushåll ges tillträde till. Man kommer så undan problemet med utlånade, försvunna och kopierade nycklar. Systemet fungerar även för bokning av tvättstugor och eventuellt ytterligare framtida tjänster. I anslutning till de nya tvättstugorna har dessutom en växthusdel byggts till på sydsidan för att skapa ett

gemensamt utrymme för odling och otvungna möten bland de boende. Denna lösning kommer dock endast att utföras på två gårdar.

Trapp- och hisstornen på gallerihusen renoverades helt, isolerades, och de våningshöga glasskivorna byttes ut mot betongglas. Fönstren till hissarna kan av ekonomiska skäl inte behållas och öppningarna sätts igen. Slutligen tillkommer även nya dörrpartier med porttelefon.

Även de ursprungliga entrépartierna till lamellhusen är i dåligt skick och då framför allt själva trästommen till utbyggnaden. Här tas steniskivorna i porten till vara och sätts tillbaka på en ny stomme och målas. Portarna förses även med ett nytt tak och ny belysning.

Flygbild över Gärdsten mot väster. Området är beläget på en av Göteborgs högsta punkter omgivet av vidsträckt naturområden.

Fysisk gestalt – blandad bebyggelse på hög nivå

Utgångsläge

Området Angered-Bergum nordöst om Göteborg präglas av en starkt kuperad terräng som fram till mitten av 1960-talet var glest bebyggt. I det här området expanderade staden Göteborg kraftigt med infrastruktur och bebyggelse från slutet av 1960-talet. Bebyggelsen är ofta koncentrerad i grupper på höjderna med stora byggnadsvolymer som tydligt tecknar sig i det kuperade och, i övrigt till stora delar orörda, naturlandskapet.

Gårdsten präglas starkt av sitt geografiska läge, högst i Göteborg, på randen till älvdalen och med vidsträckta blickar ut över omgivande landskap. Bebyggelsen fördelar sig i sin tur lokalt på två mindre höjdryggar, en i öster och en i väster. En väg löper i en slinga runt hela området med avfarter in till husen och gång- och cykelvägar som löper omväxlande över och under bilvägen. Slingan skär bokstavligen genom den kuperade terrängen med branta framsprängda bergväggar utmed sträckningen. Den östra delen karaktäriseras av två parallella rader med vardera sju långa byggnader i 8 våningar ut mot vägen respektive 5 våningar in mot området. Hela raden av byggnader ligger på exakt samma höjd och avslutningen uppåt tecknar i en kraftfull gest en lång kontinuerlig horisontal i det kuperade landskapet. Husraderna bryts nära mitten av en låg centrumanläggning med anslutande vägar in till lokalgator med parkeringsplatser och garage. En gång- och cykelbro leder över vägen till området med småhus på andra sidan.

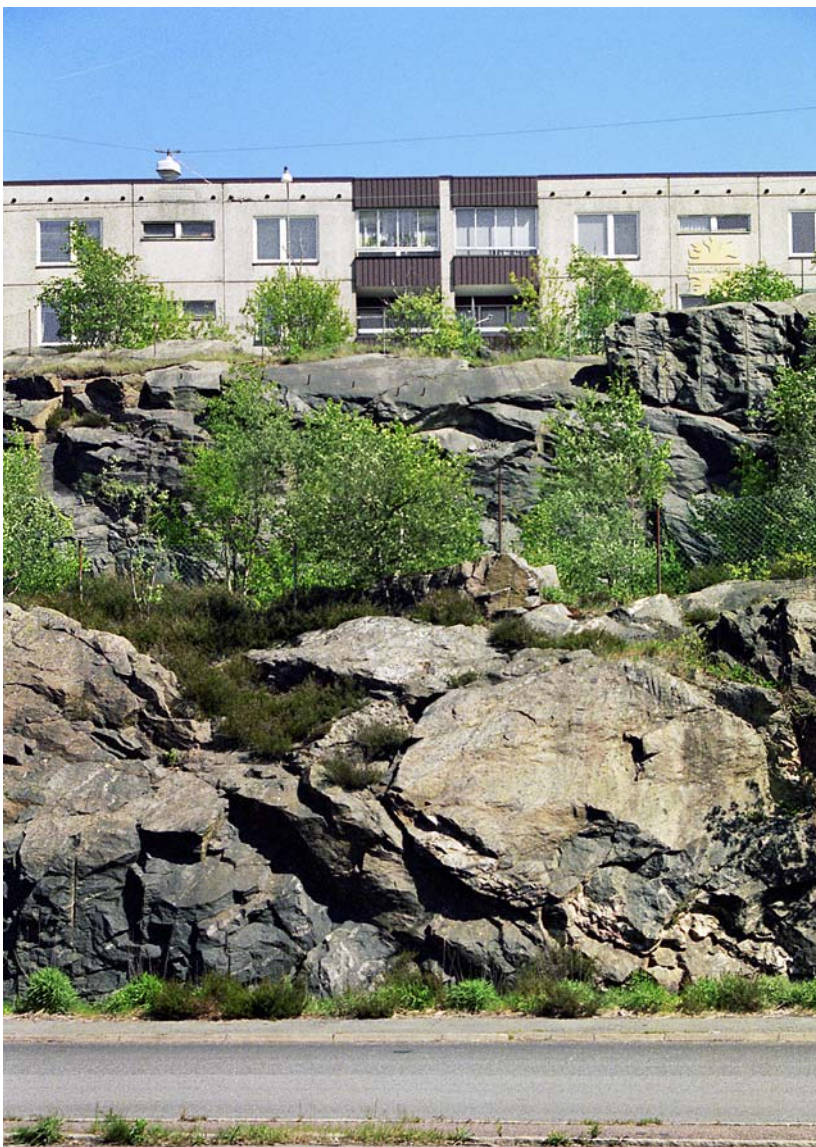
Den västra delen av området kontrasterar starkt mot den raka husraden i östra delen. Här följer bebyggelsen istället topografins huvuddrag. Tolv kringbyggda gårdar fördelar sig på tre olika nivåer i landskapet. Utmed de östra och västra sidorna av gårdarna ligger 3-våningshus och mellan gårdarna ligger 6-vånings gallerihus. Även på den här sidan finns en mindre centrumbyggnad mellan två av gårdarna.

Västra Gårdsten anas på krönet av Gårdstensberget sett från Angeredsbron.

Östra Gårdstens skivhus bildar en monumental gest i landskapet. I förgrunden områdets inre naturområde med skolor och daghem.

Västra Gårdsten ovanför vägdragningarna genom den kuperade terrängen.

Här ligger även ett stort parkeringshus som med sin gång- och cykelvägspassage under huset bildar en port ut mot sportplatsen och älvdalens landskapsrum på västsidan. I områdets norra del, mellan de båda höjdryggarna, ligger en tredje byggnadsgrupp som utgörs av 5-våningshus med sina långsidor mot söder och norr. Parvis bildar byggnaderna två rader av långsmala gårdar. Området delas av en rak gång- och cykelväg mellan husen och mitt i området finns en mindre öppen plats. De sydvända husen har en indragen arkad i bottenvåningen in mot gården. De tre bebyggelsegrupperna omsluter en dalsänka mellan östra och västra sidan. Här blandas orörda naturpartier med anläggningar för sport och lek. Här finns även tre grupper av låga skolbyggnader.

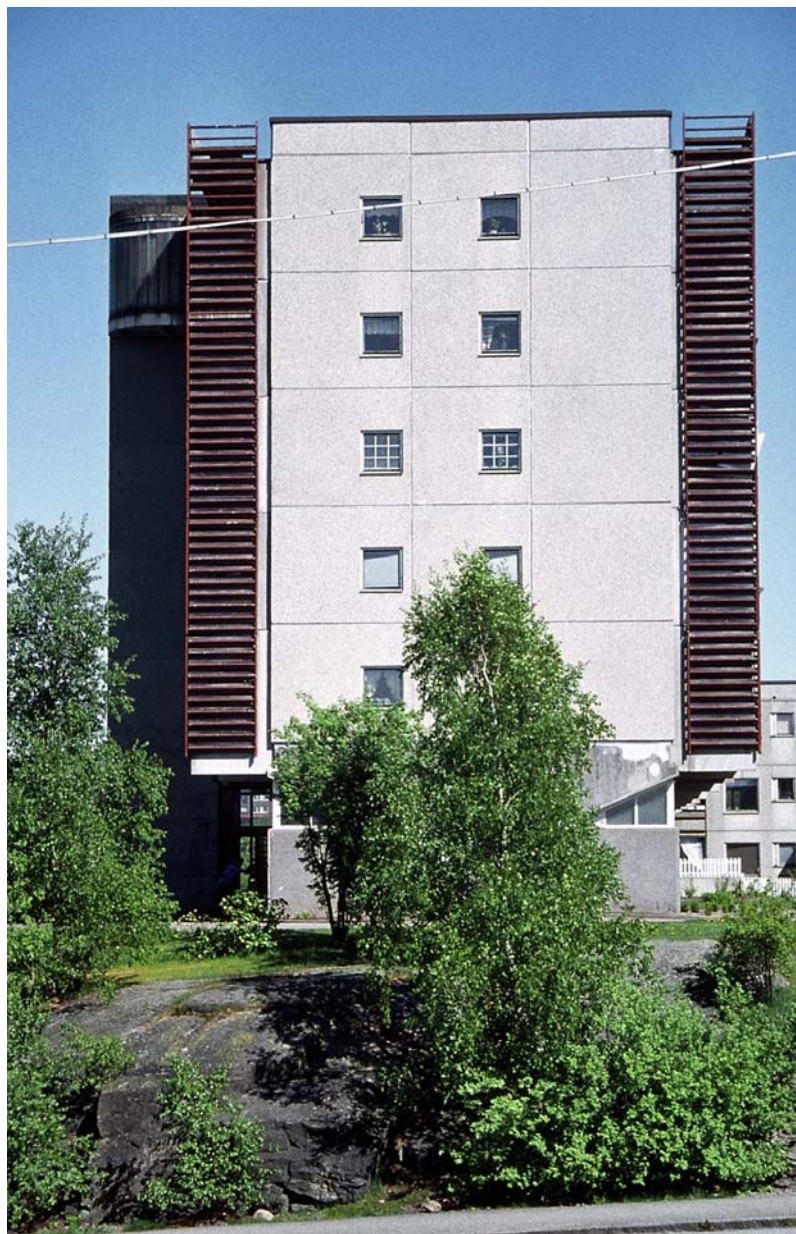
Västra Gårdsten består i huvudsak av två byggnadstyper, 3-vånings lamellhus och 6-vånings gallerihus. Byggnaderna grupperar sig kring kvadratiska gårdar med de högre gallerihusen i norr och söder som skiljer gårdarna från varandra. Då gallerihusens fasader har olika karaktär ger de gårdarna tre olika fasadmotiv. I norr, gallerihusens sydsida med sina balkongfronter, i öst och väst lamellhusens entrésida med uteplatser och balkongfronter och i söder gallerihusens norrsida med loftgångar, entréer och de karaktäristiska trapphustornen. Generellt kontrasterar gallerihusens rika gestaltning mot lamellhusens utpräglade enkelhet och kompletterar på så sätt varandra i sammanhanget. Ytterligare en rumslig effekt i gårdsmiljöerna utgörs av att nästan halva marknivån i gallerihuset är öppna och lämnar fri passage och sikt mellan gårdarna. För varje gård utformades en egen konstnärlig utsmyckning i form av fristående skulpturer och reliefer på gavlar, trapphustorn och i genomgångarna under gallerihuset.

Gallerihuset, norrfasad.

Gallerihuset, sydfasad.

Gallerihuset, gavel.

Lamellhus, gårdssida.

Lamellhus, sydgavel.

Lamellhusen är återhållsamt gestaltade, konsekvent utförda med enkla förtillverkade fasadelement med en relativt ljus stenblandning i den frilagda ballasten. Även balkongfronter och terrassmurarna i markplanet är utförda med denna ytbehandling. Karaktäristiskt för byggnaderna är dock hanteringen av fönstren med en variation i storlekar och proportioner som ger fasaderna olika karaktär beroende på deras orientering. Avslutningen uppåt utgörs av ett särskilt betongelement med en rad av runda ventiler i corténstål och överkanten skyddad av en tunn neddragning av mörkbrun lackerad plåt.

Entréerna artikuleras av en enkel utbyggnad med entré och soprum under ett horisontellt blockformat skärmtak i rostfritt stål. Utbyggnadens täta partier utgörs av en plasticskiva, ”steniskivan”, som fått en yta med samma frilagda ballast som fasadelementen. Yttre ram och listverk samt entrédörren är utfört i blank aluminium.

Även fronterna till de indragna balkongerna är utförda i frilagd ballast på steniskiva och monterade på två utanpåliggande corténstålsprofiler. Dessa profiler spänner mellan balkongöppningens sidor och återkommer även som dekorativa detaljer på de uppåt avslutande väggelementen. Balkongräckena har en kraftig överliggare i brunmålat limträ.

Gallerihuset har en mera utarbetad gestaltning. De bygger precis som lamellhusen på en platsgjuten stomme med förtillverkade fasadelement men med en helt annan uppsättning och komposition av byggdelar.

I gavlarna accentueras tydligt den platsgjutna och därefter putsade bottenvåningens pilotstruktur som bär upp fasaderna av förtillverkade betongelement med frilagd ballast. Fasaden avslutas uppåt med ett särskilt utformat betongelement helt utan plåtfodrad överkant. Fasadens sidor avslutas med vindskydd för balkonger och loftgångar utförda av lameller i limträ monterade på en synlig konstruktion i corténstål.

Entré till lamellhus.

Sockelväning till gallerihus med bland annat cykelrum.

Inglassad trappa, gallerihus.

Gallerihusens sydfasad utgörs av bottenvåningens öppna och slutna del och däröver de lägenhetsbredda balkongernas glaspartier och balkongfronter. Bottenvåningens slutna del bildar en sockel som ansluter till de övre våningarna genom ett fönsterband. Sockeln har en kraftigt räfflad struktur som därmed för in en variation i behandlingen av betongen och kontrasterar mot de lätta trädörrarna.

Gallerihusens norrfasad har samma huvudprincip som sydfasaden men accentueras av ”iscensättningen” av det sidorienterade trapp- och hisstornet. Den enkla spiraltrappans form återspeglas i fasaden genom den runda formen utförd i våningshöga halvtransparenta glasskivor. Detta står i sin tur i kontrast till det slutna hisschaktet med sina karaktäristiska runda fönsterkupoler som etablerar en kontakt mellan utsidan och den rörliga upplysta hisskorgen. Bakom loftgångarnas fronter framträder de blå entrédörrarna med lysrörsbelysning samt mindre fönsterpartier mot väggarnas mörkbruna eternitskivor.

Balkongfronterna och fronterna till loftgångarna har samma princip som på lamellhusen, steniskiva med frilagd ballast monterad på profiler av corténstål, men ger här en starkare helhetsverkan åt fasaden. Den förstärks ytterligare genom vertikalerna som tecknas av de metallprofiler som bär upp konstruktionen för balkongfronterna. I vissa lägen förekommer även skuggande skärmar av lameller i limträ.

Betongelement med sjösten.

Gallerihus, norrfasad, med balkonger inklädda i mörkbrun korrugerad aluminiumplåt. Uppmärksamma den öppna delen i bottenvåningen.

Gallerihus, sydfasad, med balkonger inklädda i vit korrugerad aluminiumplåt.

Utveckling

De tre bebyggelsegrupperna i området präglades i sitt första skede av de omfattande markarbetena i samband med byggprocessen. Med tiden har växtligheten i området kommit tillbaka. Den har utanför de direkta gårdsytorna utvecklats relativt fritt utan stora förvaltningsinsatser på parkanläggningarna i området. Även byggnadsbeståndet har fått ett mycket återhållsamt underhåll vilket med tiden har gett strukturen en kraftig patina genom dagligt nyttjande och slitage samt utsattheten mot väder och vind. Outnyttjade byggda strukturer som parkeringshus och garage utgör med sina sammanhängande tomma ytor ett uppseendeväckande inslag i den byggda miljön.

Västra Gårdsten står i stora stycken oförändrat om man bortser från att träd och buskar har vuxit upp och gömt många av spåren från exploateringen och fyller numera ut gårdarna. Under tidigt 1980-tal kläddes dock stora delar av balkongfronterna samt trädetaljerna in i lackerad aluminiumplåt. Detta gav fasaderna ett nytt uttryck. Genom införandet av lackerad aluminium som ett nytt material byts kontrastverkan mellan stenytan och corténprofilerna ut mot en stark betoning av fasadernas horisontalitet. För övrigt är det framför allt tiden som satt sina spår. Betongelementens yta har blivit mörkare och man kan ibland se spår av regnvatten som runnit på dem. På vissa ställen finner man sprickor och skadade kanter. Även de nya balkongfronterna i plåt har här och där fått skador i form av bucklor och knäckta kanter. Vissa balkonger har glasats in. På parkeringshuset i centrum har vissa öppningar satts igen med målade plywoodskivor och på ett annat parkeringshus har man anlagt en tennisbana på det översta planet som är öppet.

Samtid

Bebyggelsen i Västra Gårdsten får i samband med förändringarna en delvis förändrad karaktär. Framför allt försvinner alla spår av smuts, patina, skador och slitage och bebyggelsen ges ett ljusare, modernare och lättare uttryck. Byggnadernas grundvolymen går tydligt att urskilja men särskilt den nya färgen och materialföringen bidrar till att skapa ett nytt intryck av bebyggelsen. De tydligaste inslagen är gallerihusens takmonterade solfångaranläggning och sockelvåningens tvättstuga/växthusdel som ger byggnaderna en ny yttre form. Dessa tillägg är utförda i material som korrugerad plåt, glas, förzinkat stål och obehandlad aluminium vilka tydligt avviker från ursprungsstrukturens materialföring. Här infördes även cederträ i vissa partier i anslutning till växthuset.

Gallerihusens sydfasader har fått en helt ny yta och materialuppsättning genom inglasningen av samtliga balkonger. Här avspeglas endast geometrin från den ursprungliga fasaden i den vertikala markeringen av balkongerna. Materialuppsättningen är modern, tunna metallprofiler, betongfiberplattor, glas, integrerad i en nutida estetik baserad på rationell projektering med förtillverkade byggnadsdelar.

Gallerihusens norrfasader behåller och återställer den ursprungliga fasadkompositionen och materialföringen med den nya takkonstruktionen som ett tydligt tillägg. Dock har fasaden fått en ny färgsättning vilken dämpar materialverkan, framför allt i hisstornens betongytor och loftgångarnas fronter med frilagd ballast. Färgsättningen ger fasaden som helhet en ljusare och, genom sättet att använda flera färger, mer varierad karaktär. Värt att notera är återanvändningen av steniskivorna till loftgångarna som monterats på nytillverkade galvaniserade metallprofiler. Dessa har utförts efter originalet men i försinkat stål istället för cortén.

Gallerihusens gavlar poängterar tydligt byggnadernas kanske starkaste ursprungliga karaktärsdrag, uppburna på piloti och med vindskyddslamellerna på sidorna. Även här har dock fasaden fått en ny sammanhängande yta av puts istället för den indelning av fasaden som elementen gav. Träet till vindskydden har bytts ut och metallkonstruktionen har nytillverkats efter originalet, men i försinkat stål.

Ny gavel på gallerihus, tilläggen skapar kraftiga förändringar av helhetsintrycket. Märk att elementfogarna har försvunnit i den här lösningen med tilläggsisolering och puts.

Ny gestaltning av norrfasad.

Gallerihus, renoverad sydfasad.

Ny gestaltning av trapphus.

Ny fasadgestaltning av lamellhus mot gården.

Lamellhus, utåt ny färgsättning av fasader och fönstersnickerier, i övrigt små förändringar. Uppmärksamma särskilt utförandet av takfot och balkongfronter.

Ny entré, lamellhus.

Förändringen av lamellhusen inskränker sig till ny färgsättning av fasader och utbytta fönsterbågar samt delvis nya, delvis renoverade portar och balkongfronter. Åtgärderna skall samverka för att ge byggnaderna en ljus, välvårdad karaktär. I fasaderna redovisas alltså fortfarande betongelementens fogar men den frilagda ballastens materialkaraktär upphävs genom målningen. Portarna behåller sin grundform och sitt ursprungsmaterial men har givits nya tak som med sitt utskjutande lutande tak tydligt avviker från den ursprungliga blockformen.

Kommentar – energisnålt, resurssnålt eller helt och rent?

Markförhållanden, maktförhållanden, framtidsprognoserna, planförfarandet och planeringsidealen har satt tydliga spår i den övergripande gestaltningen av Gårdsten. Inom ramen av detta rymdes ändå även en tydlig gestaltningsvilja från de enskilda byggherrarna och deras arkitekter vilket resulterat i att området utgörs av tre utpräglat olika bebyggelsegrupper från samma tid. Utifrån liknande byggnadsteknik och liknande grundläggande värden har man nått fram till olika resultat.

Byggnaderna i Östra Gårdsten samverkar i en kraftfull gest som står i kontrast med det omgivande naturlandskapet medan bebyggelsen i Västra Gårdsten ordnats i en rad sammankopplade gårdar som följer topografin. Nere i dalen mellan områdena ligger Norra Gårdsten med låga tvärställda lamellhus kring en inre öppen plats. Gårdstensberget som helhet visar tydligt på ett mycket karaktäristiskt drag hos rekordårens bebyggelse, nämligen hur bebyggelsegrupperna på olika sätt tydligt gestaltats för att samverka till egna helheter. Här måste gestaltningen av hela områdena särskilt uppmärksammas och inte som exempelvis i kvartersstaden där uppmärksamheten huvudsakligen kan riktas mot den enskilda byggnaden. Avgörande karaktärsdrag ligger i hur byggnaderna ordnats i förhållande till omgivningen och varandra.

Bebyggelse med exklusiv estetik

Västra Gårdsten utgör en intressant omsättning av möjligheterna inom ramarna för rekordårens byggande där det skapats utrymme för en relativt anspråksfull gestaltning av bebyggelsen. Gestaltningen av Västra Gårdsten är lätt att ordna in i en funktionalistisk estetik som möjligen hämtat inflytande från strömningar i tiden som brukat kallas brutalism och strukturalism. Men det räcker inte för att sammanfatta bebyggelsens speciella karaktär som den kommer till uttryck genom relationerna mellan omgivningen, byggnadsformerna, detaljerna och materialen.

Genom det enkla utförandet av lamellhusen utan hissar och genom att begränsa kostnader för hissar och trapphus även i gallerihuset har det skapats ekonomiskt utrymme för en gestaltning av helheten som erbjuder raffinerade rumsliga effekter och samband. Blandningen av hustyper inom området samverkar genom sina varierande höjder med

bebyggelsens inplacering på olika nivåer i landskapet samtidigt som det ger gårdsmiljöerna deras typiska karaktär. Bebyggelsen visar också på tydliga samband med bostadsbolaget Samhällsbyggens och arkitekten Arne Nygårds tidigare produktion i Göteborg. Till helheten hör även det omfattande programmet för integrering av offentlig konst i gårdsmiljöerna som utgörs av en rad tidstypiskt abstrakta konstobjekt. Sannantaget ger de ett starkt uttryck för en vilja som fanns att föra ut den moderna abstrakta konsten till alla i samhället. Förhållningssättet präglas av demokratisk välvilja samtidigt som konsten naturligtvis har valts ut åt de framtida invånarna av en utbildad konstexperts och därför skulle kunna tolkas som direkt uppfostrande.

På byggnadsnivå och särskilt i gallerihuset kommer den karaktäristiska gestaltningen av Västra Gårdsten till särskilt tydligt uttryck. Utöver uppenbara funktionalistiska drag, som platta tak, upprepningsestetik, betoningen av horisontala former och att gallerihuset verkligen står på pelare, ligger lika starka karaktärsdrag bland annat i byggnadernas material. I Västra Gårdsten ställs fasad- och balkongelement i frilagd ballast mot tunna detaljer i corténstål och kraftiga detaljer i limträ. Det är en påtaglig betoning av materialen själva och deras egen karaktär. Corténstålet har en korrosionsskyddande yta som utgörs av ett mörkbrunt rostskikt vilket ställts i kontrast till fasad och balkongelementens ljusa stenblandning. Corténstålets rostiga yta är visserligen underhållsfri men har sin mörkbruna patina som främsta egenskap.

Det hävdas ofta att moderna material inte kan åldras, att de var avsedda att vara evigt perfekta. Den här slutsatsen kan man inte dra i Västra Gårdsten. Här omfattar estetikens redan från början materialens långsiktiga åldrande som en dimension av gestaltningen och utgör ett uppenbart karaktärsdrag. Detta är långt från en ljus och ren funktionalism med anspråk på absolut perfektion. Det är en i någon mån exklusiv och krävande estetik. För att kunna uppleva den krävs att betraktaren kan dela de värden som den bygger på. I det här fallet innebär det att kunna uppfatta det som värdefullt att dessa moderna material genom sin karaktäristiska patina förändras över tiden. Många skulle endast se det som tecken på förfall och de här karaktärsdragen upplevs som rena provokationer och felaktigheter som bör korrigeras. Reaktionen är dock inte given då det i andra

sammanhang ofta finns en stor beredskap att se värden i material och byggnader som har fått en patina över tiden, till exempel åldrande sten och tegelmurar eller hälsingegårdarnas grånande timmer.

Helhetssyn och konsekvenser

Bildandet av Gårdstensbostäder var en reaktion på en utveckling som måste ändra riktning i flera avseenden. Ett dramatiskt eftersatt underhåll av mark och byggnader, tomma lägenheter, begränsad service och en, i förhållande till Göteborg som helhet, ekonomiskt och etniskt segregerad befolkning. Det är förståeligt om Västra Gårdstens karaktär i den här situationen framför allt uppfattades som nedgången och sliten. Genom att utveckla ett arbetssätt med helhetssyn på bostadsområdet blir åtgärderna i sig inte till isolerade insatser för underhåll, energi och resurshushållning, arbetsmarknadsinsatser, stöd till lokalt företagande eller förändring av bilden av området. Istället skall åtgärderna utvecklas till synergieffekter som omfattar flera mål samtidigt inom ramen av helhetssynen på området.

Det här kan exempelvis innebära att boende som stått utanför arbetsmarknaden anställs eller uppmuntras att bilda ett företag för att tillsammans med andra boende delta i praktiskt förändringsarbete. Inom samarbetet gäller det i sin tur att hitta lösningar för en bättre energi och resurshantering men samtidigt göra det på ett synligt sätt så att det går att visa upp en ny bild av området för omvärlden. Tanken är god och har redan gett många positiva effekter i Gårdsten. Men naturligtvis uppstår ibland även mer eller mindre uppenbara konflikter mellan olika mål som det kan vara lärorikt att lyfta fram inför framtiden.

Förändringarna av bebyggelsen i Västra Gårdsten baserades bland annat på upprustning, delaktighet, energihushållning, synlig förändring samt helt och rent som ledord för det löpande underhållet. Viljan till synliga förändringar i kombination med betoningen av en hel och ren miljö resulterade i ett par intressanta åtgärder.

De ombyggda gallerihusens sydfasader fick vid ombyggnaden ett helt nytt fasadmaterial och försågs konsekvent med inglasning av balkonger. Åtgärden ingick i helhetssynen på byggnadens energiförsörjning där de inglasade balkongerna sörjer för en passiv

förvärmning av friskluften till lägenheterna, vilket i förlängningen sparar energi. Den nya fasaden är utförd i lackerade metallprofiler, balkongfronter i ett slätt skivmaterial och glasskivor. Omgestaltningen ansluter till byggnadens funktionalistiska grundestetik, med sin upprepning av industritillverkade byggnadsdelar i moderna material. Men de nya materialen innebär samtidigt en kraftig förändring av den ursprungliga fasadens materialkaraktär. Motsättningen ligger i att fullt fungerande byggnadsdelar måste bytas ut för att kunna uppnå framtida energibesparingar i kombination med att fasaden skall få ett helt, rent och nytt uttryck.

Energibesparingen kombinerat med kravet på en omgestaltning genererar i sig ett uttag av resurser. Det här är avgörande ställningstaganden i det vardagliga arbetet för uthålligare användning av energi och resurser. Ibland måste förändringar till, ibland behövs endast ett alternativt synsätt eller nya sätt att använda det man redan har för att uppnå långsiktiga mål.

I renoveringen av gallerihusens loftgångar blir konflikten mellan den ursprungliga karaktären och de nya målen ännu tydligare. Här värderades det ursprungliga utförandet av loftgångarnas fronter högt samtidigt som de uppfattades ge ett slitet och ovårdat intryck, vilket stod i konflikt med viljan att skapa en hel och ren miljö och synliga förändringar. Resultatet blev att det nytillverkades nya försinkade metallprofiler i samma utförande som de ursprungliga i corténstål. Frontskivorna i plast med frilagd ballast hade mörknat och stenytan målades över med en färg som låg nära ballastens ursprungsfärg.

Åtgärden i sig kan naturligtvis inte skiljas från sitt sammanhang men tydliggör en typ av motsättning som ofta kan uppstå. I det här fallet har prioriteringarna gjorts och bostadsföretaget och de boende är nöjda med resultatet. Miljön ger ett helt, rent, välvårdat och modernt intryck. Det förändrar dock inte att detta hade ett pris. En del av detta bestod i att ersätta fungerande lösningar med självständiga estetiska kvaliteter mot lösningar med andra estetiska kvaliteter. Med en bred syn på uthållighet skulle det krävas tunga argument för att motivera den typen av åtgärder. I många fall kan just målen för uthållighet sammanfalla med ett varsamt förhållningsätt vid förändringar i vår byggda miljö.

Utmaningen att förändra Västra Gårdsten

Trots dessa konflikter utgör ändå Västra Gårdsten ett intressant exempel på hur relativt genomgripande åtgärder för en förbättrad energi och resurshushållning kan hitta former inom ramen av ett i stora stycken varsamt förhållningssätt. Lamellhusens tak har kunnat isoleras och ventilationssystem förändras utan att komma i konflikt med byggnadernas takformer och takavslutningar. Fasaderna får efter sanering av fogar behålla den karaktäristiska indelning av fasaden som de ger även om det ansetts nödvändigt att måla över den frilagda ballasten. Formen på gallerihusens karaktäristiska gavlar framhävs tydligt trots att materialverkan även här gått förlorad genom tilläggsisoleringen.

Arkitekten för förändringarna har jobbat utifrån en hållning som försöker ta sin utgångspunkt i byggnadens karaktärsdrag men som samtidigt tydligt redovisar samtidens tillägg. Värdet i att ge uttryck för samtidens tillägg kan naturligtvis diskuteras, särskilt i de fall när alternativen vore löpande underhåll. När ändringar ändå måste komma till stånd tvingas alltid ställningstaganden fram kring hur man skall förhålla sig till det befintliga och på vilket sätt ändringar och tillägg skall göras. I Västra Gårdsten är man på väg mot ett mer medvetet förhållande till sin bebyggelse från rekordåren än vad som många gånger har varit fallet. Att den ursprungliga bebyggelsen samtidigt har så många uppenbara kvaliteter i sig har förstorat utmaningen och ställt problematiken på sin spets. De många bra och intressanta lösningarna i det befintliga sätter även nivån för förändringarna.

På längre sikt ligger det framför allt i ägarens, förvaltarens och brukarnas intressen att man inför framtida förändringar lyckas uppmärksamma och dokumentera bebyggelsens befintliga värden för att undvika att dessa förbises och går förlorade i processen.

Referenser

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Varsamhet – ett förhållningssätt

- Intervju: Carl-Gustav Hagander, planchef, länsstyrelsen. Stockholm september 2001.
- Miljödepartementet. Plan- och bygglag (PBL) 1987-07-08.
- Miljödepartementet. Miljöbalk 1999-01-01.
- Miljödepartementet. Lag om tekniska egenskapskrav på byggnadsverk m.m. 1995-07-01.
- Proposition 1985/86:1 Ny plan- och bygglag.
- Proposition 1997/98:117 Framtidsformer – ett handlingsprogram för arkitektur, formgivning och design.
- Proposition 1997/98:165 Utveckling och rättvisa – en politik för storstaden på 2000-talet.
- Proposition 2000/01:130 Svenska miljömål – delmål och åtgärdsstrategier.
- Robertson, Stig. *Fem pelare – en vägledning för god byggnadsvård*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm 2002.
- Sakfrågor PBL (plan- och bygglagen): Leif Johannesson och Ivar Ekelöf, Riksantikvarieämbetet.
- Sakfrågor rekordår: Karin Arvastson och Kersti Berggren, Riksantikvarieämbetet.
- Sakfrågor kulturmiljövård: Stig Robertsson, Riksantikvarieämbetet.

Välfärdssamhälle och rekordår

- Andersson, Thorbjörn. *Stockholms tekniska historia 7: utanför staden: parker i Stockholms förorter*. Stockholm: Stockholmia 2000.
- Asplund, Hans. *Farväl till funktionalismen*. Stockholm 1980.
- Bostadens grannskap: råd och anvisningar för planering av bostadsbebyggelse*. Statens planverk. Stockholm 1975.
- En miljon bostäder. *Arkitekturmuseets årsbok*. Stockholm 1996.
- Eriksson, Olof. *Byggbeställare i brytningstid – bostadssektorn och statligt byggande under miljonprogramperioden*. Stockholm 1994.
- Gillgren, Hans. *Planering och byggande i kulturmiljöer: tre metodexempel i stadsbygd*. Stockholm 2001.
- Gordon, Hans, Molin, Peter (red.). *”Man bara anpassar sig helt enkelt”: en forskningsrapport om människor i Skärholmen*. Stockholm 1972.
- Hall, Thomas (red.). *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*. Boverket, Karlskrona 1999.
- Johansson, Bengt O.H. *Den stora stadsomvandlingen: erfarenheter från ett kulturmord*. Stockholm 1997.
- Johansson, Ingemar. *Stor-Stockholms bebyggelsehistoria: markpolitik, planering och byggande under sju sekel*. 2 uppl. Stockholm 1991.

- Ketola, Katja. *I mötet mellan projekt och process: om samverkan och tillit i förnyelse av ett bostadsområde*. Göteborg 2000.
- Listerborn, Carina. *Om rätten att slippa skyddas: en studie av trygghetsskapande och brottsförebyggande projekt och kvinnors rädsla för att röra sig i stadens rum*. Göteborg 2000.
- Molina, Irene. *Stadens rasifiering: etnisk boendesegregation i folkhemmet*. Uppsala 1997.
- Nordling, Lars, Reppen, Laila. *Ombyggnad – varsamhet vid ändring: en handbok i anslutning till Boverkets allmänna råd om ändring av byggnad*. Solna 2000.
- Ramberg, Klas. *Allmännyttan: välfärdsbygge 1850–2000*. Stockholm 2000.
- Riktlinjer för stadsplanering med hänsyn till trafiksäkerhet: SCAFT 68*. Stockholm 1968.
- Ristilampi, Per-Markku. *Rosengård och den svarta poesin: en studie av modern annorlundahet*. Stockholm 1994.
- Robertsson, Stig. *Fem pelare – en vägledning för god byggnadsvård*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm 2002.
- Rådberg, Johan. *Doktrin och täthet i svenskt stadsbyggande 1875–1975*. Stockholm 1988.
- Söderlind, Jerker. *Stadens renässans: från särhülle till samhälle: om närhetsprincipen i stadsplaneringen*. Stockholm 1998.
- Söderqvist, Lisbeth. *Rekordår och miljonprogram – flerfamiljshus i stor skala: en fallstudiebaserad undersökning av politik, planläggning och estetik*. Stockholm 1999.
- Widén, Sonja, Lundahl, Gunilla. *Miljonprogrammets bostäder: bevara – förnya – förbättra. Statens råd för byggnadsforskning 1992:12*. Stockholm 1992.
- Åman, Anders. *Arkitektur och ideologi i Stalintidens Östeuropa: ur det kalla krigets skugga*. Stockholm 1987.
- Öresjö, Eva. *Att vända utvecklingen: kommenterad genomgång av aktuell forskning om segregation i boendet*. Stockholm 1996.

Tre stadsdelar i förändring

Alby

- Intervju: Inge Almqvist, planarkitekt, Botkyrka kommun, Tekniska kontoret, 2001-05-10.
- Intervju: Leif Hedtjärn, utvecklingschef, Botkyrkabyggen, 2001-03-20.
- Intervju: Sven-Erik Stenervall, byggnadsingenjör, Botkyrkabyggen, 2001-04-13.
- Intervju: Lars Sterner, arkitekt, Ombyggnad, 2001-03-02.
- Intervju: Karl-Erik Strömberg, f.d. kommunalpolitiker, Botkyrka kommun, 2001-05-03.
- Intervju: Kai Zucksdorf, arkitekt, Alby Riksbyggen, 2001-04-08.
- Inventering/dokumentation Alby: Nilsson Samuelsson, mars–april 2001. Detaljplan, Alby.

- Botkyrka en stad för 45 000 inv.* Svenska Bostäder. (Broschyr u.å.)
- Generalplan för Norra Botkyrka*. Svenska Bostäder. 1967.
- Johansson, Ingemar. *Stor-Stockholms bebyggelsehistoria: markpolitik, planering och byggande under sju sekel*. 2. uppl. Stockholm 1991.
- Persson, Tore. *Dödspolare*. Stockholm 1994.

Västra Gårdsten

- Intervju: Bo Aronsson, planarkitekt, Stadsbyggnadskontoret Göteborg, 2001-04-11.
- Intervju: Stina Fransson, VD Gårdstensbostäder, 2001-05-02.
- Intervju: Rune Lind, teknisk konsult, Gårdstensbostäder, 2001-05-02.
- Intervju: Christer Nordström, arkitekt, Ombyggnad, 2001-05-03.
- Intervju: Arne Nygård, arkitekt, Västra Gårdsten, 2001-04-12.
- Inventering/dokumentation Västra Gårdsten: Nilsson Samuelsson, maj 2001.

- Angered-Bergum*. Generalplan. Göteborgs stad, 1968.
- Bostadsproduktionen 1970, Gårdsten*. Göteborgs stads bostadsaktiebolag. Göteborg 1970.
- Detaljplan Gårdsten*. Göteborgs Stadsfullmäktiges Handlingar 1968, nr 164.

Frennberg, Torsten. *Vi bygger i Göteborg: en berättelse om Göteborgs stads bostadsaktiebolag*. Göteborg 1968.

Hansson, Thorsten. *Vi byggde Göteborg*. Stockholm 1998.

Schånberg, Sven. *Där! sa unge kungen: en återblick genom seklen vid Göteborgs byggnadsnämnds 100-årsjubileum*. Göteborg 1975.

Almgården

Intervju: Bertil Forsberg, Teknisk förvaltning, Hugo Åberg Fastigheter, 2001-04-10.

Intervju: Kurt Hultin, arkitekt, Nybyggnad/ombyggnad, 2001-04-09.

Intervju: Gerard af Malmborg, planarkitekt, Stadsbyggnadskontoret i Malmö, 2001-03-20.

Inventering/dokumentation Almgården: Samuelsson, Nilsson, april 2001.

Generalplan för Malmö, utredning. Malmö stad 1969.

Almgården. Hugo Åberg Fastigheter. Broschyr u.å.

Arwastsson, Hans E. (red.). *En bit Malmö: tillägnad Hugo Åberg på 60-årsdagen 11 maj 1965*. 1965.

Murath, Lisbet, Norén-Brunnbäck, Barbro. *Malmö bygger under hundra år 1889–1989*. Stockholm 1989.

Allmänt

Bergquist Mikael, red. *Hur bra hus blir till och förvaltas*. Stockholm 2000.

Nordling, Lars, Reppen, Laila. *Ombyggnad: varsamhet vid ändring. En handbok i anslutning till Boverkets allmänna råd om ändring av byggnad*. Solna 2000.

Nordström, Christer. *Möjligheter för Miljonprogrammet*. Stockholm 1999.

Widén, Sonja, Lundahl, Gunilla. *Miljonprogrammets bostäder – bevara – förnya – förbättra*. Statens råd för byggnadsforskning 1992:12. Solna 1992.

Förändra varsamt

– vägledning vid ombyggnader av rekordårens bebyggelse

Under perioden 1961–75 byggdes 1,35 miljoner bostäder. Detta stora bostadsbestånd behöver underhållas och förnyas för att anpassas till dagens situation. Hur kan detta ske utan att väsentliga kulturmiljövärden går till spillo? Och vilka är dessa värden?

Boken presenterar epokens kultur- och arkitekturhistoria, gällande lagstiftning samt tre fallstudier där tolkningen av *varsam förändring* har fått olika konsekvenser för bebyggelsen och de boende. Boken vänder sig till boende, fastighetsägare, förvaltare och kulturmiljövårdare och fungerar som en vägledning inför planerade förändringar av rekordårens bostäder.

ISBN 91-7209-340-4

ISBN 978-91-7209-755-1 (PDF) 2016

I SBN 91-7209-340-4

9 789172 1093409 >